

עפר כהן ודוד טלשיר

חֶסְפִּין - תולדות היישוב ופשר שמו

המרכז האזורי חֶסְפִּין שבדרום הגולן ולצדו חורבות הכפר הסורי خَسْفِين [ח'סְפִּין] שבסמוך לרמת מגשימים, הם שתי החוליות האחרונות בשרשרת היסטורית ארוכה הנושאת את השם חספיה-חספין, שראשיתה נעוצה בשלהי תקופת הבית השני. במאמר זה נסקרים תולדותיו של היישוב, השתלשלות זיהויו ופשר שמו וגלגוליו, בשים לב לרקע הלשוני ולרקע הגאוגרפי וההיסטורי של הגולן.*

ראשי פרקים

א. תולדות היישוב

96	עיירת היהודים חספיה
113	ח'סְפִּין בתקופות הרומית התיכונה-מאוחרת והביזאנטית
118	היישוב בח'סְפִּין בימי הביניים
122	הכפר ח'סְפִּין ומרכז חֶסְפִּין בעת החדשה

ב. מיפוי זיהוי

127	חֶסְפִּין במפות המודרניות
135	זיהוי חֶסְפִּין בעת החדשה

ג. שם היישוב - היבטים לשוניים וגאוגרפיים

140	רקעו הארמי של הגולן
141	שם היישוב ופשרו
153	חֶסְפִּין - היושבת בקרקע החרסית
154	שמות מקומות הגזורים מחרסית או מחרסים

* לידתו של מאמר זה ברשימה 'ואלה תולדות חספיה' שפורסמה בארץ הגולן, ביטאון ועד יישובי הגולן, 115 (אוגוסט 1986), עמ' 14-15, 23; ובלקט על תולדות חספין שנוערך ב'מדרשת הגולן' (1983, לא פורסם). לאחר מסירת כתב היד של המאמר, הגיעה לידי המחברים עבודתו הסמינריונית של י' ויס העוסקת גם היא בתולדות חספין (אוניברסיטת בר אילן, אב תשנ"ז, לא פורסם). ע' כהן מודה לשמואל קליין מחספין על העידוד וההמרצה להעלאת הדברים על הכתב.

א. תולדות היישוב

עיירת היהודים חספיה

בספר מקבים א ה', 26, 36, נזכר מקום בשם $\chi\alpha\sigma\phi\omega$ [חֶסְפִּו או כֶּסְפִּו], ובגרסות אחרות: $\chi\alpha\sigma\phi\omega\theta$, $\chi\alpha\sigma\phi\omega$, $\chi\alpha\sigma\phi\omega\rho$, $\chi\alpha\sigma\phi\omega\nu$; במקבים ב יב', 13, נזכר אותו יישוב בשם $\chi\alpha\sigma\pi\nu$ [כֶּסְפִּין או קֶסְפִּין] ובגרסות אחרות: $\chi\alpha\sigma\pi\eta$, $\chi\alpha\sigma\pi\eta\nu$; $\chi\alpha\sigma\pi\epsilon\nu$.² יישוב זה, שיהודה המקבי צר עליו, לפי המסופר בספרי מקבים, מוזכר בתיאור המסע של יהודה לעזרת יהודי הגלעד (163 לפנה"ס).³ בספר מקבים ב מתואר היישוב בהפרזה כעיר גדולה ובצורה, מוקפת חומות וסוללות ובקרבתה אגם טבעי קטן.⁴ החל משלהי המאה התשע עשרה הציעו החוקרים את זיהויה של העיר הנזכרת, בכפר הסורי חֶסְפִּין בדרום הגולן, בהיסמך על הדמיון בשם ועל ההתאמה במיקום הכללי לאזור מסעו של יהודה המקבי. עם זאת, בניגוד למיקומו של הכפר חֶסְפִּין, מצויים רוב האתרים הנזכרים בפרשת ההצלה של יהודי הגלעד מזרחה משם - בתחום המישור הגדול של הבשן, ולפיכך זיהויה של $\chi\alpha\sigma\pi\nu$ בחֶסְפִּין מוטל בספק - (ראה על כך בהרחבה להלן, בפרק זיהוי חספין בעת החדשה ובפרק שם היישוב)

1. ראה: W. Kappler, *Septuaginta: Maccabaeorum Liber I*, Goettingen 1967. הפשיטתא, היא התרגום הסורי העתיק, קוראת בעקבות אחת מגרסות תרגום השבעים היווני: **כספור**, וכן הוולגאטה, התרגום הלטיני: Casfor (אך בפסוק 36: Casbon, כנראה חשבון). אצל יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים**, יב', ח, ג (מהדורת שליט, עמ' 63), התחברו שמות שני היישובים **חספו ומקד**: $\chi\alpha\sigma\phi\omega\mu\alpha\kappa\eta$.
2. ראה: R. Hanhart, *Septuaginta: Maccabaeorum Liber II*, Goettingen 1976. הפשיטתא קוראת כאן: **קצפא**, וגרסת הוולגאטה: Kaspin. הגרסות בספר יוסיפון (מסוף האלף הראשון לספירה), על פי המקור הלטיני: **כספין**, **כספון**, **כספן**, ראה: ד' פלוסר (מהדיר), **ספר יוסיפון**, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 97; הנ"ל, שם, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 280.
3. האזור המכונה בספר מקבים **גלעד** ($\Gamma\alpha\lambda\alpha\alpha\delta\iota\tau\iota\varsigma$) מציין כנראה את כלל המרחב הצפוני של עבר הירדן המזרחי כולל דרום הבשן, אזור המזוהה עם החבל המנהלי $\Gamma\alpha\lambda\alpha\alpha\delta\iota\tau\iota\varsigma$ [גלעדיטיס] בתקופה ההלניסטית. רק מאוחר יותר הופרד הבשן מהגלעד מבחינה מנהלית וחולק ליחידות המשנה: $\beta\alpha\tau\alpha\nu\epsilon\iota\alpha$ [בתניה] ו- $\Gamma\alpha\upsilon\lambda\alpha\nu\iota\tau\iota\varsigma$ [גולניטיס], וראה: מ' אבי-יונה, **גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל**, ירושלים תשמ"ד [להלן: אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית], עמ' 29-30; צ' מעוז, **רמת הגולן בעת העתיקה - מחקר בגיאוגרפיה היסטורית**, קצרין תשמ"ו [להלן: מעוז, רה"ג בעת העתיקה], עמ' 18-20; 169-175.
4. משום שתיאור העיר בספר מקבים ב דמיוני ואינו משקף את המציאות, יש קושי להשתמש בפרטיו - החומות, הסוללות ואולי אף האגם, כפרטים ראלים לצורך זיהוי גאוגרפי. ראה: ב' בר-כוכבא, **מלחמות החשמונאים - ימי יהודה המקבי**, ירושלים תשמ"א, נספח ו, עמ' 353-357, ושם דיון ביקורתי בנוסחים של ספרי המקבים בנושא המסע אל הגלעד.

עדות ודאית לקיום יישוב יהודי עתיק בשם חספיה בדרום הגולן מצויה בברייתא של 'רשימת העיירות האסורות' [להלן: 'ברייתת העיירות'],⁶ בפסקה העוסקת בתחום **סוסיטא**. בברייתא מוצגת רשימת שמות של יישובים החייבים ('אסורים') במצוות התלויות בארץ (בעיקר הפְּרֶשֶׁת תרומות ומעשרות ושמירת שמיטה),⁷ למרות שהם נמצאים בתחום העיר הנכרית **סוסיטא**, שלא חלה שם חובת המצוות האמורה.⁸ חובת קיום המצוות מורה על מצבו הדמוגרפי-יישובי של המרחב:

5. זיהוי כלל האתרים הנזכרים במסעו של יהודה המקבי לגלעד לא נידון עד כה באופן ביקורתי לאור המידע הארכאולוגי החדש שנאסף במרחב החורן. ראה להלן, בפרק **זיהוי חספין בעת החדשה** לגבי זיהוי אתרים אחדים ולעניין ההשתלשלות ההיסטורית של זיהוי שם היישוב הנזכר בספרי המקבים.

6. בכל המקורות (שלהלן) ששימרו ברייתא זו, היא מצויה בסמיכות ל'ברייתא דתחומין' המוסרת את תוואי גבולות ארץ ישראל על פי 'תחום שהחזיקו עולי בבל'. הדיון בהיבטים השונים של 'ברייתת העיירות' חורג מהיקף רשימה זו, והדברים נידונים כאן רק בהתייחס לקביעת זמנו של היישוב היהודי בחספיה הנזכרת [בדעתי להקדיש לעניין רשימת העיירות בתחום סוסיטא בירור מפורט במקום אחר - ע"כ]. על כלל עיירות תחום סוסיטא, ראה: ש' קליין, **עבר הירדן היהודי**, וינה תרפ"ה [להלן: קליין, עבר הירדן], עמ' 36-38; י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן', **תרביץ** מג (תשל"ד) [להלן: זוסמן, כתובת רחוב], עמ' 121-125; ז' ספראי, **היישוב היהודי בגולן לאחר חורבן בית שני**, קשת יהונתן תשל"ח [להלן: ז' ספראי, היישוב היהודי], עמ' 16-18, 28-34; מעוז, **רה"ג בעת העתיקה**, עמ' 79-84.

7. זוסמן, **כתובת רחוב**, עמ' 106, הערה 104, שם טען כי בברייתא זו מכון המונח 'עיירות בתחום...' ליישובים חקלאיים כפריים קטנים ("מעין חוות חקלאיות?") ובאופן זה ניסה להסביר את העדר שמות עיירות אלה מספרות התנאים והאמוראים: "לכן מובן כי מכל שמות העיירות בברייתא אף אחת אינה מוכרת לנו משום מקום אחר, שהרי מדובר בכפריים קטנים באזורים שבעיקרם אינם יהודיים". ללא קשר לברייתא זו דווקא, המונח 'עיירות', ריבוי של עיר, הנו מונח כללי ליישוב כפרי לא מבוצר (בהבדל **מכרך**), ונראה כי שימש לגדלים שונים של יישובים כפריים - עיירות גדולות (משנה מגילה פ"א מ"ב), בינוניות ועיירות סתם, ואף לאחוזת חקלאית פרטית שבה ישבו משפחות אחדות או למשק בודד - 'עיר של יחיד' (משנה עירובין פ"ה, מ"ו). לא נראה כי במקרה דנן ניתן ללמוד מהמונח 'עיירות' על אופי האוכלוסייה והיקפה ביישובי תחום סוסיטא. ראה בהרחבה אצל זוסמן, שם. והשווה: ז' ייבין, **סקר יישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד לאור המקורות**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשל"א; ז' ייבין, 'העיירות הבינוניות', **ארץ ישראל** יט (תשמ"ז), עמ' 59-71; ז' ספראי, **הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים תשנ"ה, עמ' 29-40, ושם דיון מפורט ורשימת ספרות.

8. דיון הלכתי בחובת קיום מצוות התלויות בארץ בגולן כיום, ראה: י' אריאל, **ארץ ירדן וחרמונים - עבר הירדן והגולן בהלכה**, חספית תשל"ט, עמ' 39-41; ה"ל, **ארץ ירדן וחרמונים - הגולן ועבר הירדן במקרא ובהלכה**, מדרשת הגולן, חספין תשנ"ו, עמ' 43-47. מעניין במיוחד הוא ההבדל העקרוני בהגדרת עיירות אלו בין נוסח התוספתא: "חייבות במעשרות" לנוסח

סוסיטה ('הסוסה'),¹⁵ בא בצורה המקורית הן בכתובת רחוב הן בירושלמי, אך בכל נוסחי התוספתא שובש לציציתה (וראה להלן לגבי החילופין צד"י/סמ"ך בשם חספיה/חצפיא).

הזכרת **חספיה** (ובגרסות אחרות: **חספייה**, **חצפיא**) ברשימת עיירות תחום סוסיאתא בברייתא מעידה הן על קיום יישוב בשם זה בדרום הגולן, הן על האופי היהודי והחקלאי של תושביו. מהברייתא עצמה נראה כי הזמן המאוחר ביותר (*terminus ad quem*) לחתימת הרשימה קודם לימיו של רבי יהודה הנשיא, שעליו נאמר ש'התיר' את כפר צמח, לאחר שהרשימה הבסיסית כבר הייתה קיימת. מועד חיבורה של רשימת העיירות בתחום סוסיאתא, שעל פיו ניתן לנסות לקבוע את הזמן ואת משך התקופה שבהם התגוררו תושבים יהודים בעיירות האלה, נידון רבות בספרות המחקר.¹⁶ השאלה קשה במיוחד כי רשימת העיירות היא המקור היחיד (לפי שעה) שבו נזכרו יישובים אלו כיהודיים. בהעדר מקורות כתובים, קשה לקבוע עד מתי המשיך היישוב היהודי להתקיים בעיירות תחום סוסיאתא לאחר שנחתמה הרשימה. קביעת משך התקופה תלויה במידה מרובה בפרשנות של מקורות עקיפים רבים ובדרך שילובם לתמונה כוללת. מקורות אלו כוללים הצעות זיהוי גאוגרפי לעיירות הנזכרות בשמותן וממצא ארכאולוגי מובהק מהאתרים המוצעים (ובכלל זה שלילת קיומו של יישוב באתר בתקופות מסוימות או עדות לקיומה של אוכלוסייה לא-יהודית ביישוב). קביעת משך התקופה מחייבת במקביל גם את בחינת המסגרת ההלכתית הכוללת ופרשנות של הרקע ההיסטורי-גאוגרפי על פי עדויות בכתב הקשורות למרחב או לתקופה ועל פי ממצאים ארכאולוגיים במרחב הקרוב.

קליין, שדן לראשונה בהרחבה ובאופן ביקורתי ביישוב היהודי בעבר הירדן, טען בספרו שהן 'ברייתא דתחומין' הן רשימת העיירות המובאת בצדה - משקפות

עבר הירדן, עמ' 37, הערה 2, העיר עוד בראשית המאה הנוכחית על הנוסח המשובש של הרשימה בתוספתא, שנים רבות קודם לגילוי כתובת רחוב.

15. קרוי כך על שום דמיונה של הגבעה לגב סוסה, וכך גם שמו היווני *Ἰππος*, הלטיני *Hippos*, ואף השם הערבי, **קלעת אל-חצון** ('מצודת הסוסים'). גם העיירה **סוסייה** ('הסוס') שבדרום הר חברון נקראת כך על שום דמיונה של הגבעה לגבו של סוס במבט מדרום וממערב, ראה: ד' טלשיר, 'סוסייה - מה פשרה', **קדמוניות** כ (79-80) (תשמ"ח), עמ' 126.

16. השאלה נידונה במיוחד לגבי 'ברייתא דתחומין' ובעקיפין לגבי 'ברייתת העיירות', וראה דיון לאור גילוי כתובת רחוב וסיכום חלקי של המחקרים הקודמים אצל זוסמן, **כתובת רחוב**, עמ' 99-104, 152-156, וכן, הג'ל, 'ברייתא דתחומי ארץ ישראל', **תרביץ** מה (תשל"ו) [להלן: זוסמן, **ברייתא דתחומין**], עמ' 215, 245-255. זמן קביעת ההלכה אינו בהכרח זהה לזמן עריכת הברייתא. שני התאריכים אינם מורים באופן ישיר על זמן ייסוד העיירות, ובנוסף לכך, ההנחה כי בעת קביעת ההלכה או עריכת הברייתא היו העיירות מאוכלסות בתושבים יהודיים, גם היא אינה ברורה מאליה. וראה גם לעיל, הערה 6, ולהלן, הערות 17-26.

מציאות ממשית של יישובי יהודים באמצע המאה השנייה, כאשר נערכה הברייתא.¹⁷ הוא סבר שהעיירות בתחום סוסיתא היו כנראה יישובים של פליטים יהודיים מהרדיפות ומהמלחמות,¹⁸ שהתיישבו בסביבה זו שלא הייתה בעיקרה יהודית. לדבריו: "הגבלת ארץ ישראל לעניין תרומות, מעשרות ושביעית - מבית מדרשו של רבן גמליאל דיבנה יצאה, וההתעמקות בעניינים אלו נמשכה עד זמנו של רבי יהודה הנשיא". במגמה להציג רצף של יישוב יהודי בעבר הירדן,¹⁹ ראה קליין בעיירות שצוינו מתחום סוסיתא יישובים מתקופת המשנה שקיומם נמשך גם בתקופת התלמוד.²⁰ זאב ספראי העלה את ההשערה שהפסקה הכוללת את "היתר סוסיתא ורשימת היישובים היהודיים שבתחומה" היא שימור של ברייתא משלהי ימי הבית השני.²¹ אף על פי כן, הציג גם הוא את העיירות בתחום סוסיתא כ"יישובים בתקופת

17. קליין, **עבר הירדן**, עמ' 36, 43. שם סבר כי המצב היישובי המשתקף ברשימת היישובים ב'ברייתא דתחומין' קדום, ו"הרשימה שייכת בצורתה העיקרית" לימי הורדוס. למרות זאת ציין כי הן קביעת ההלכה, הן סידור רשימות העיירות ו'ברייתא דתחומין' - נעשו בידי חכמי תקופת המשנה (דור יבנה, אושה ורבי יהודה הנשיא), "ואין ספק שגם בימיהם היה המצב ההתיישבותי בארץ דומה למצב ברשימה ואף יש ששינו את הרשימה מקצתה". וראה בהרחבה: ש' קליין, 'תחומי הארץ במשנת התנאים' (תרגם ח' בר דרומא), **גבולות הארץ, ירושלים תשכ"ה** (הנוסח בגרמנית פורסם ב-1929), עמ' 160-165; וכן ש' קליין, **ספר היישוב, ירושלים תרצ"ט**, מבוא - עמ' יד.

18. כאן התכוון ודאי לתקופה שלאחר החורבן ועד אחרי מרד בר כוכבא. התהליך הכרוך במעבר היישוב היהודי מהדרום לגליל לאחר מרד בר כוכבא (ראה להלן, הערה 21) הוא העומד, כנראה, בבסיס השערתו של קליין, ולמרות ההיגיון שבה - סבירותה אינה גבוהה, כי הרקע ההיסטורי מאשש את קיומו של יישוב יהודי באזור גם קודם למרד הגדול. בנוסף לכך, קיים ספק רב אם מעבר היהודים לגליל חל גם לגבי הגולן, וראה למשל דעה שונה אצל מעוז, להלן, הערה 26.

19. עבודתו המקיפה של קליין: **עבר הירדן היהודי**, חוברה לאחר הפרדת ממלכת עבר הירדן מארץ ישראל המנדטורית על ידי הבריטים לאחר מלחמת העולם הראשונה. חלק ממניעיו של קליין להשלמת העבודה היו פוליטיים, כפי שהוא עצמו כותב בהקדמתו: "הדחיפה הראשונה לכתיבת מאמר זה נתנה לי ע"י סיבה מדינית... להוכיח שמעולם לא ויתרנו על הכרתנו שגם ארץ שני המטות וחצי המטה נכללה בארץ ישראל". כבר ציין זוסמן, **כתובת רחוב**, עמ' 102, הערה 81, כי "בהרבה הפריזו החוקרים שתלו ברשימות אלה - סוסיתא, נווה ו'ברייתא דתחומין' - את כל פרשת גדולת היישוב היהודי בעבר הירדן הצפוני בתקופת התלמוד", וראה בפירוט אצל זוסמן, שם, וכן זוסמן, **ברייתא דתחומין**, עמ' 250, הערה 259.

20. גם זוסמן, **ברייתא דתחומין**, הערה 257, הסכים לדעת קליין לגבי זמן קביעת ההלכה ועריכת 'ברייתא דתחומין' ו'ברייתת העיירות', וטען כי 'העיירות האסורות' מייצגות את היישוב היהודי "בזמנם" של התנאים מנסחי הברייתא. לעומת זאת, הוא שלל באופן פסקני את הניסיונות לראות ב'ברייתא דתחומין' מסמך היסטורי עתיק יומין, וראה גם לעיל, הערה 16.

21. ז' ספראי, **היישוב היהודי**, עמ' 18. ספראי הציע שההלכה לגבי תחום סוסיתא - "היתר סוסיתא", נקבעה בשלהי בית שני, בשונה מ'ברייתא דתחומין', שאת סידורה הסופי הוא מייחס לתקופת דור אושה. הוא מבסס את קביעתו ש'ברייתת העיירות' היא מתקופת הבית

המשנה והתלמוד", כי הן נזכרות בטקסט תנאי. לפי השקפתו נמשך היישוב היהודי בגולן ברציפות מחורבן בית שני עד סוף המאה השביעית.²² בעקבות סקירת היישוב היהודי ושרידי בתי הכנסת העתיקים בגולן הציג גם אורמן דעה דומה לגבי רצף היישוב היהודי, וציין כי רשימת עיירות סוסיתא, ובהן **חספיה**, היא עדות לקיומה של אוכלוסייה יהודית באזור במאות השלישית והרביעית.²³ הקביעה כי עיירות תחום סוסיתא הן יישובים מתקופת המשנה והתלמוד (המאות השנייה-הרביעית), מבוססת בעיקר על הזכרתן בטקסט מתקופת התנאים, שבו נזכר רבי יהודה הנשיא בן הדור האחרון לתנאים, וזו הדעה השלטת בימינו בספרות העוסקת בתולדות היישוב היהודי בתקופת המשנה והתלמוד.²⁴ לעומת דעה זו, הבחין מעוז בין קורות

השני על הגדרת סוסיתא כ'עיר מובלעת בארץ ישראל', מציאות שלדעתו הייתה קיימת בימי בית שני, כשהבשן והטרכון היו מיושבים יהודים, ולא הייתה קיימת מאוחר יותר, וראה שם בפירוט. את העובדה שרשימת משמרות הכהונה אינה מיוצגת בגולן הביא ספראי כהוכחה לכך שהאזור לא היה מיושב באופן נרחב בתקופת דור אושה, למרות שבזמן זה עבר מרכז הכובד של היישוב היהודי מן הדרום לגליל כתוצאה ממרד בר-כוכבא. מעוז, **רה"ג בעת העתיקה**, עמ' 80-81, חלק על טיעון 'העיירות המובלעות' של ספראי, כמובא לעיל, אך הסכים עם מסקנתו העקרונית. 'אריאל (לעיל, הערה 8), הגיע גם הוא, באופן בלתי תלוי, לאותה מסקנה, כלומר, ללא קשר לזמן סידור הברייתא, רשימת העיירות בתחום סוסיתא חייבת לשקף מציאות המוקדמת לחורבן הבית השני, זאת בעקבות דיון נפרד בהיבט ההלכתי.

22. ז' ספראי, **היישוב היהודי**, עמ' 25 ומפה בעמ' 32-33. שם הוא מציין בפירוט "התאוששות של היישוב היהודי בגולן לאחר המרד הגדול" ו"התעצמות בתקופת רבי יהודה הנשיא". כן הוא מציין את התרת תחום סוסיתא "מיד לאחר המרד הגדול" בסתירה לטענתו הקודמת (לעיל, הערה 21). בנוסף לכך הביא, כחיזוק לטענתו שבתקופה ההיא היה רוב יהודי באזור, את העובדה שבתחום הגולן לא הייתה אפיסקופיה (בישופות) נוצרית. אך יש לומר שאין בטענתו בכדי לאשר נוכחות יהודית בכלל הגולן במאה השנייה עד המאה הרביעית, היות שבישופויות הוקמו באזור רק מהתקופה הביזנטית ואילך. אכן, בתקופה הביזנטית לא נזכרה אפיסקופיה במערב הגולן שבו היה רוב יהודי (להלן, הערה 41), בעוד שתחום סוסיתא היה קשור כנראה לאפיסקופיה של סוסיתא, שלגביה קיימת בתקופה זו עדות של מקורות כתובים. 23. אורמן במקומות רבים. כולם צוינו לאחרונה בעבודותיו: D. Urman, 'Public Structures and Jewish Communities in the Golan Heights', in D. Urman & P.V.M. Flesher (eds.), *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery*, vol. 2, Leiden 1995 [להלן, אורמן, בתי כנסת], עמ' 384-385, ובאופן מפורט לגבי כל יישוב בנפרד: שם, עמ' 555-595; R.C. Gregg & D. Urman, *Jews, Pagans and Christians in the Golan Heights - Greek and Other Inscriptions of the Roman and the Byzantine Eras*, Georgia 1996 [להלן: גרג-אורמן, כתובות]. לגבי כל יישוב בנפרד, ראה: שם, עמ' 7-88, ודיון מסכם עמ' 289-310. לגבי הבעייתיות בהנחות האלה, ראה להלן, הערה 41.

24. ראה למשל: ש' ספראי, 'היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 176.

היישוב היהודי בתחום המחוז גולן (מנחל סמך וצפונה) לקורות יישובי תחום סוסיתא, ובעקבות ניתוח מחודש של המקורות ההיסטוריים, ובמיוחד על פי פירוש העדויות הארכאולוגיות (להלן),²⁵ טען שתקופת ישיבתם של היהודים בעיירות תחום סוסיתא החלה מוקדם יחסית והייתה מצומצמת יותר. לדעתו המצב היישובי המשתקף ברשימה "אינו קודם לימי ינאי ואינו מאוחר למרד הגדול".²⁶

25. בהעדר מקורות כתובים, קיומו של יישוב יהודי בגולן והיקפו, מלאחר המרד הגדול ועד אמצע התקופה הביזנטית (מאה חמישית), שנויים במחלוקת חריפה בין החוקרים העוסקים בממצא החומרי. השקפה מצמצמת הוצגה על ידי מעוז (רה"ג בעת העתיקה; צ' מעוז, 'גולן - התקופה ההלניסטית עד ימי הביניים', האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ ישראל [להלן: א"ח לחפירות], א, ירושלים-תל אביב תשנ"ב [להלן: מעוז, גולן], עמ' 286-300). הוא טוען שהיישובים היהודיים חרבו וננטשו הן בחבל גולן (להוציא הכפר דבורה) הן בתחום סוסיתא לאחר המרד הגדול, ושהיישוב היהודי התחדש באמצע המאה הרביעית ואילך על ידי מהגרים מהגליל רק בגולן התיכון, שבו תיאר מעוז שרידי בתי כנסת בכעשרים וחמישה אתרים. השקפה מרחיבה הוצגה על ידי אורמן D. Urman, 'The Golan - A Profile of a Region during the Roman and Byzantine Periods', *BAR International Series* 269, Oxford 1985; אורמן, בתי כנסת, בייחוד הדיון בעמ' 607-617. הוא טוען שמימי הבית השני ועד סוף התקופה הביזנטית היה רצף של יישוב יהודי בכל המרחב, ועדות לכך משמשים למעלה משישים אתרים בכלל הגולן שבהם זיהה לדבריו שרידי יישוב יהודי. בנוגע לעניינינו, נראה שלגבי אזור 'תחום סוסיתא' מורות העדויות הארכאולוגיות (להלן) על אוכלוסייה שאינה יהודית ברוב היישובים, לפחות מראשית המאה הרביעית. מאידך, לגבי כלל הגולן בתקופה הנדונה, התמונה היישובית עדיין מעורפלת וניתנת לפרשנות שונה, כל עוד לא ייערכו באזור זה חפירות ארכאולוגיות סדירות באופן שיטתי. וראה עוד בעניין זה, להלן, הערה 45.

26. מעוז, רה"ג בעת העתיקה, עמ' 79-84, תלה במרד הגדול את הסיבה לקטיעת היישוב בעיירות היהודיות בתחום סוסיתא על פי שיקולים היסטוריים כלליים לגבי כל אזור הגולן, על פי ניתוח ידיעה שמסר יוסף בן מתתיהו אודות מכירת שבויים יהודים מהיפוס (סוסיתא) על ידי טיטוס לאחר כיבוש הגליל, וכן על פי עדות ארכאולוגית יחידה - הפסקת קיומו של היישוב הקטן עונוש (כנראה עינוש הנזכרת בברייתא) בסוף המאה הראשונה. טענתו של מעוז, שהמרד הגדול קטע את היישוב היהודי בעיירות תחום סוסיתא, עומדת לכאורה בסתירה לעובדה הפשוטה העולה מרשימת העיירות, כי בתקופת רבי יהודה הנשיא 'הותר' כפר צמח בלבד. מכאן עולה שהיישובים המוזכרים ברשימה בפירוש, היו דווקא מיושבים ביהודים בתקופה זו. את הסתירה לכאורה יש לבחון על רקע הגישה ההלכתית 'כל מה שקנו ישראל נאסר' - כלומר 'בתחום עולי בבל' כל מה 'שהוחזק' - באמצעות קניית קרקעות בידי יהודים, 'התקדש', ואין ביד איש הכוח להתירו, וראה: י' אריאל (לעיל, הערה 8). כבר עמדו רבים על העובדה ש'היתר' ו'איסור' אינם פסיקות הלכתיות על פי מציאות דמוגרפית בתקופת המשנה, אלא בבואה להיקף החזקת קרקעות בידי יהודים בתקופת בית שני. לפיכך רשימת העיירות האסורות אינה מציינת בהכרח יישובים שהיו קיימים בזמן רבי יהודה הנשיא, אלא יישובים שבזמן הטיפול ההלכתי בתחומים החייבים במעשרות היו לגביהם עדויות ודאיות כי יושבו באופן קבוע בידי יהודים בתקופת הבית. יש לשער שהתרת כפר צמח מקיום מצוות

ניתן לתארך את ייסודו של יישוב יהודי ניכר במערב התחום המשתרע בין הירמוך לחרמון לא קודם לתקופתו של אלכסנדר ינאי, שכבש את תחום סוסיטא²⁷ ומחוז הגולן,²⁸ או לחלופין, לתקופתו של הורדוס, שיישב את הבשן והטרכון

אלו בידי רבי יהודה הנשיא לא נבעה רק מכך שלא היה מיושב בזמנו ברוב יהודי, אלא גם משום שהייתה בידו סברה כי המקום נחשב מאז ומתמיד ליישוב נכרי. סברה זו הועלתה בעקבות סמיכות המקום לעיר ההלניסטית פלוטריה (על פי הזיהוי של כפר צמח ביישוב הערבי סמח' שבדרום הכינרת), אך נראה יותר לזהות את כפר צמח בשפך נחל סמך, ואז נכריותו קשורה לקרבתו לסוסיטא, שהרי כפר צמח היה בתחומה של זו (ראה לגבי הזיהוי בשפך נחל סמך: מ' נון, 'כורסי מנזר נוצרי ליד יישוב דייגים יהודי', בתוך: א' שילר [עורך], **ספר וילנאי**, ב, ירושלים תשמ"ז, עמ' 183-189). הזכרת יישובי תחום סוסיטא הנוספים כ'אסורים' עשויה לנבוע דווקא מהעובדה שלא נותרו בהם יהודים ולא נדרש לגביהם דיון הלכתי מחודש, או שמא הייתה ודאות מלאה ביישובם בעבר על ידי יהודים.

הגדרת התחום החייב במצוות התלויות בארץ נועדה לא רק להקל את העול הכלכלי מהיישוב היהודי בתקופת המשנה, אלא גם לשמר עדויות על שטחי קרקע שנקנו על ידי יהודים בעבר, ולגביהם, גם אם נעזבו, ודאי קיימת חובת מעשרות ושביעית; זאת כדי לא להיכשל באכילת תוצרת חקלאית הבאה משם. בנוסף לכך, לאחר שהצטמצם תחום היישוב היהודי בארץ, הייתה זו קביעה הלכתית לדורות, כעין הנצחה, של תחום היישוב היהודי, כולל שטחים שנעזבו מתושביהם, אולי גם בתקווה שהיישוב יתחדש ועמו אף קיום המצוות. וראה למשל גם אצל ביכלר ואצל ספראי (לעיל, הערה 8). אף על פי כן, אין זה מסתבר שרשימת העיירות האסורות, שלגביהן התקיים כנראה הדיון ההלכתי בין דור יבנה לבין תקופת רבי יהודה הנשיא, כללה עיירות שאינן מיושבות ביהודים. לפיכך ייתכן שהברייטא מוסרת לפי תומה עדות על יישובן של עיירות אלו במאה השנייה. ועוד צריך עיון.

27. אמנם במקורות המתארים את מסעות הכיבוש של אלכסנדר ינאי לא נזכר במפורש כיבוש העיר **סוסיטא** ותחומה, אך סוסיטא נזכרת ברשימות הסיכום של כיבושיו. לא ברור אם העיר נכבשה במסעו הראשון (101 לפנה"ס), שבו נכבשה גדר, או השני (81 לפנה"ס), שבו נכבשו גמלא והגולן; ראה בהרחבה: מעוז, **רמה"ג בעת העתיקה**, עמ' 26-31. לאחרונה פורסם שנמצאו בכפר אל על שלושה מטבעות שטבע ינאי (נאספו שם כנראה עוד במאה הקודמת, ואולי גם עוד ששה מטבעות נוספים המצויים באוסף ה-PEF), ראה: S. Gibson & D. Urman, 'Three Coins of Alexander Jannaeus from El 'Al in the Golan Heights', *Bull. of the Anglo-Israel Archaeol. Soc.* 10 (1990-1), pp. 67-72. המטבעות מתאים לידע ההיסטורי על כיבוש האזור בידי ינאי, אך בשל כמות המטבעות המעטה שנמצאה באל על ותפוצתן הגאוגרפית הרבה של מטבעות ינאי, אין המטבעות האלה מעידים דווקא על יהדותם של התושבים בכפר בתקופת אלכסנדר ינאי.

28. כיום מציין השם 'גולן' יחידה גאוגרפית-פיזית המשתרעת מהחרמון בצפון ועד הירמוך בדרום. לעומת זאת, בתקופה הנידונה שימש השם 'גולן' כשמו של מחוז גאוגרפי-מנהלי, תחום המצומצם בשטחו מהחבל הקרוי כך היום. שטח המחוז המנהלי 'גולן' הגיע בדרום עד הגבול הצפוני של תחום העיר סוסיטא (נחל סמך), ובצפון עד הגבול הדרומי של תחום העיר פניאס (מדרום לקו דמיוני העובר מימת החולה ומזרחה), וראה דיון ומפות התחום אצל: אבי-יונה, **גיאוגרפיה היסטורית**, עמ' 150-159; ז' ספראי, **היישוב היהודי**, עמ' 13-15; מעוז, **רה"ג**

ביהודים.²⁹ מעוז הציע שהעיריות בתחום סוסייתא וביניהן **חספיה** הוקמו או הפכו ליישובים יהודיים על ידי יהודים ממוצא ארץ ישראלי בתקופת שלטון החשמונאים באזור (101-63 לפנה"ס), כהתיישבות בחסות שלטון יהודי חזק.³⁰ נסיבות התיישבותם של יהודים בגמלא, האתר היחיד בגולן כיום שלגביו יש בידו הוכחות ברורות כי התגוררו בו יהודים כבר בתקופה ההלניסטית,³¹ אכן נראות מתאימות להצעתו של מעוז, אך ההתיישבות בגמלא אינה מעידה בהכרח על הקמת היישובים בתחום סוסייתא, כי גמלא הוקמה כעיר מבצר במעלה ציר תנועה, בערוץ המקושר אל צפון אגן הכינרת ובמנותק מבמת הגולן הדרומי. חוקרים רבים, ולאחרונה אפלבאום באופן מפורט,³² הציעו לייחס את ייסוד רוב יישובי הגולן היהודיים או את

בעת העתיקה, עמ' 48-70; מ' הרטל, 'תולדות הגולן בימי בית שני', בתוך: מ' ענבר וא' שילר (עורכים), רמת הגולן, **אריאל** 51-50 (1987), עמ' 69, 72.

29. מהידע הארכאולוגי המצוי בידו היום לגבי כלל אזור הגולן, עולה שבתחום גאוגרפי זה קיים פער יישובי במאות השביעית-השלישית לפנה"ס (למעט אתרים בודדים בדרום הגולן). רוב הממצאים הקדומים ביותר שלאחר פער זה הם מהמאה השנייה לפנה"ס ומיוחסים לתקופה שלאחר הכיבוש הסלווקי (200 לפנה"ס). באתרים אחדים בבמת דרום הגולן נמצאו שרידי יישובים מהתקופה ההלניסטית, אך מרבית אתרי היישובים המזוהים כיום הוקמו בראשית התקופה הרומית, ראה: מעוז, **גולן**, עמ' 286, ומפה שם. נתונים אלה מורים כי עד כיבוש הגולן ותחום סוסייתא על ידי ינאי (101-81 לפנה"ס), היו היישובים באזור מעטים (וחדשים?) יחסית. מידע חדש מהשנים האחרונות מורה על אתרים נוספים מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה ואף על יישובים בודדים מהתקופה הפרסית בבמת דרום הגולן (להלן, הערות 39, 52), אך בשלב זה אין הנתונים הנוספים משנים באופן עקרוני את התפיסה הכוללת לגבי היישוב בדרום הגולן בעת העתיקה. ראה למשל: א' קלמכטר, 'סקר דרום הגולן 1993-1994', **חדשות ארכיאולוגיות** קו (תשנ"ז), עמ' 10-12.

30. מעוז, **רה"ג בעת העתיקה**, עמ' 83-84. ניתן לתמוך טיעון זה בקיומם של תושבים בעיון, חורבת עוויש (עייניש?) וכפר חרוב בתקופה ההלניסטית, על פי הממצא הארכאולוגי מתקופה זו שציין מעוז (**גולן**, עמ' 286; **רה"ג בעת העתיקה**, עמ' 76), ועל פי סקר בחרבת עוויש (הנ"ל, שם, עמ' 81). כן גם עולה משכבות יישוב מהתקופות ההלניסטית והרומית המאוחרת שנמצאו בחפירות הצלה מצומצמות מאוד בשטחן בשולי אתר נוב. ראה: ש' וקסלר-בדולח, 'תל נוב', **חדשות ארכיאולוגיות** קו (תשנ"ז), עמ' 12-13. מאידך אין כל מידע המורה דווקא על יהדותם של התושבים באתרים אלו בתקופה ההלניסטית.

31. העדות לקיומה של אוכלוסייה יהודית בגמלא בתקופה ההלניסטית עולה הן במרומז מהמקורות ההיסטוריים (החלפת דמטריוס מושל גמלא [במושל יהודי?] על ידי אלכסנדר ינאי), הן בבירור מהממצא הארכאולוגי. וראה בהרחבה: ש' גוטמן, 'דיון מחודש בזיהוי מקומה של גמלא', **התקופה הרומית בארץ ישראל**, לקט מאמרים, תל אביב תשל"ג, עמ' 225-199; ד' שיאון, 'זיהוי גמלא - על פי המקורות ולאור החפירות', **קתדרה** 78 (תשנ"ן), עמ' 3-24; ש' גוטמן, **גמלא עיר במרד**, תל אביב תשנ"ד, עמ' 48-51, 152-153. וכן להלן, הערה 40.

32. ש' אפלבאום, 'קשתי זאמאריס', **מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל**, א (ספר אבנרי), חיפה תשל"ל, עמ' 79-88. בנוסף ראה: קליין, **עבר הירדן**, עמ' 17-21; צ' אילן, 'בתירה', **טבע**

חלקם לזמנו של הורדוס, בעקבות שלטונו באזור והעדויות המפורשת על פעולותיו לאכלוס נרחב של אזור הבשן בבני בתירא הבבליים. לשתי ההשערות - ייסוד יישוב יהודי בחספיה בתקופת החשמונאים (במיוחד בימי אלכסנדר ינאי), או ייסוד היישוב בתקופת הורדוס - אין כל עדות ישירה. העיירות הנזכרות ברשימת 'תחום סוסיתא' מצויות במרחב גאוגרפי ייחודי: הן השתייכו לתחום המנהלי של העיר סוסיתא, תחום שהמהלך ההיסטורי שלו שונה בתקופה זו מזה של החבל מצפון - התחום המנהלי 'גולן'.³³ בנוסף לכך רוב העיירות ממוקמות על אם הדרך המובילה לבשן (מקום מושבות בני בתירא) ולבבל. עובדות אלו מסייעות להנחה שהיישובים היהודיים בתחום סוסיתא הוקמו בתקופת שלטונו של הורדוס בבשן, אולי בידי אוכלוסייה הקשורה לבני בתירא הבבליים, בשונה מיישובים יהודיים אחרים בתחום המחוז גולן שהוקמו בתקופת שלטון בית חשמונאי.

מקומה של חספיה הנזכרת ברשימת עיירות תחום סוסיתא זוהה בעת החדשה במקומו של הכפר הסורי ח'ספין שבדרום הגולן, בהתבסס על הדמיון בשם, על השכנות לאתר הקרוי חורבת נאב (נוב) ועל הקרבה היחסית לסוסיתא.³⁴ העדויות

וארץ יג/3 (תשל"א), עמ' 164-167; צ' אילן, 'בני בתירא - היום ואתמול', ארץ הגולן 61 (פברואר 1982), עמ' 12-13; ה"ל, שם 62 (מרץ 1982), עמ' 12-13.

33. כנזכר לעיל, סוסיתא והתחום המנהלי 'גולן' נכבשו בראשית המאה הראשונה לפנה"ס בידי אלכסנדר ינאי. תחום המחוז 'גולן' נותר כנראה חלק מהממלכה היהודית עד לאחר מותו של הורדוס (4 לפנה"ס), ואחר כך סופח לסוריה, אך נשמר כיחידה עצמאית שנכללה בנסיכויות פיליפוס, אגריפס הראשון ואגריפס השני. עם מותו של אגריפס השני (93 לספירה), סופח המחוז גולן (שחבר או נפגע במרד הגדול) לרשות הפרובינקיה יודיאה (Iudaea) שכבר הייתה בשלטון רומי ישיר. תחום העיר סוסיתא, שהייתה עיר נכרית בעיקרה, היה בשלטון יהודי במשך שתי תקופות קצרות. ראשית, בתקופה החשמונאית, מכיבושי אלכסנדר ינאי ועד סיפוח תחום סוסיתא לסוריה בידי פומפיוס ב-63 לפנה"ס עם שאר ערי ברית הדקאפוליס; אחרי כן בתקופת הורדוס, שקיבל מידי אוגוסטוס את השלטון בעיר סוסיתא ובתחומה בשנת 30 לפנה"ס, למשך כעשרים וחמש שנים. אחרי מותו של הורדוס שב ונכלל תחום סוסיתא בנציבות סוריה. העיר ותחומה סופחו כנראה לפרובינקיה יודיאה ב-106 לספירה, עם ייסוד פרובינקיה ערביה שגבלה בתחום סוסיתא במזרח. להוציא שתי תקופות השלטון היהודי (הנ"ל), נשמר כנראה תחום סוסיתא כאוטונומיה של הפוליס ההלניסטית, הן בעת כפיפותו לפרובינקיה סוריה הן כשסופח לפרובינקיה יודיאה (שנקראה מאוחר יותר בשם Syria Palaestina [סוריה פלסטינה]).

34. לגבי השתלשלות הזיהוי של היישוב חספיה ראה בהרחבה להלן, בפרק זיהוי חספין בעת החדשה. לזיהוי כלל עיירות תחום סוסיתא באתרים גאוגרפיים, ראה: קליין, עבר הירדן, עמ' 37-38; אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית, עמ' 158-159; ז' ספראי, היישוב היהודי, עמ' 16-17; מעוז, רה"ג בעת העתיקה, עמ' 60-61.

הארכאולוגיות הקיימות בידינו עד כה,³⁵ ובמיוחד הממצא הקראמי שנרשם באתר בסקר מרכז הגולן,³⁶ מורות במידה רבה של סבירות על תחילת היישוב בח'ספין לכל המוקדם בתקופה הרומית התיכונה (המאות השנייה-השלישית לספירה).³⁷ תקופת ייסוד האתר בח'ספין על פי הממצא הארכאולוגי אינה מתאימה למסקנת הדיון במקורות ההיסטוריים, היינו שעירת היהודים **חספיה** הייתה קיימת בתקופה הרומית הקדומה. לפיכך נראה יותר לחפש את מקומה של **חספיה** באתר אחר בקרבת מקום, למרות שאין לשלול באופן מוחלט את הזיהוי המקובל בח'ספין.³⁸

35. סקירות מפורטות על ח'ספין בתחומים הארכאולוגי וההיסטורי: צ' מעוז, 'חספין', א"ח **לחפירות**, ב, עמ' 523-525 [להלן: מעוז, חספין]; אורמן, **בתי כנסת**, עמ' 556-561, ושם ספרות מפורטת על כל הסקרים הארכאולוגיים שבהם נרשמו ממצאים מהאתר.

36. על פי יגאל בן אפרים, **סקר מרכז הגולן** מטעם רשות העתיקות שנערך בשנים 1993-1998 (בהכנה לפרסום). בסקר זה צוין הממצא הקראמי מאתר ח'ספין כדלקמן (באחוזים, מכלל מדגם של מאה חרסי שפה שנאספו; שמות התקופות על פי החלוקה בכרטיס הסקר): ממצא מועט מאוד (2%) מהתקופה ההלניסטית התיכונה, 11% מהתקופה הרומית התיכונה-המאוחרת (גלילית), 15% מהתקופה הרומית המאוחרת-הביזאנטית (גלילית), 30% מהתקופה הביזאנטית, 17% מהתקופה הממלוכית, 4% חרסי רשיה (המאות התשע עשרה-העשרים), 20% אינם מזוהים. תודתנו הרבה ליגאל בן אפרים על הרשות לשימוש בנתונים ולהצגתם טרם פרסום תוצאות הסקר ובמיוחד על ההערות המועילות בעל פה.

37. התקופה הרומית נחלקת (מלאכותית) לתת-תקופות לצורך מאמר זה: התקופה הרומית הקדומה - 63 לפנה"ס עד סוף המאה הראשונה לספירה; התקופה הרומית התיכונה - המאות השנייה והשלישית לספירה; והתקופה הרומית המאוחרת והביזאנטית - 250 עד 636 לספירה (הכיבוש הערבי). הגדרות אלה מסתמכות במידה רבה על החלוקה הטיפולוגית של הממצא הקראמי בסקר הגולן (לעיל, הערה 36). להוציא חורבן גמלא ויישובים נוספים במרכז הגולן במרד הגדול, לא ניכרים בגולן מאורעות היסטוריים 'חדים' לתיחום תת-התקופות, לכן, לרוב, אין תחילתן וסופן מוגדרים כשנה מסוימת.

38. קודם לעריכת סקר מרכז הגולן (לעיל, הערה 36), צוין אתר ח'ספין - במפת הסיכום של האתרים מהתקופה ההלניסטית והרומית הקדומה בגולן, כ'אתר רומי' (מעוז, **רה"ג בעת העתיקה**, מפה 2; הנ"ל, **גולן**, עמ' 286-288 - שם מובאת אותה מפה). מכאן אפשר לכאורה לתמוך בהשערה בדבר ייסוד היישוב באתר ח'ספין בימי הורדוס, אך בשלב זה נראה יותר לעדכן את הנתונים הקודמים על פי ממצאי סקר הגולן. ממצאי חפירות הצלה אחדות שנערכו בחורבות ח'ספין, חפירות שהיו מצומצמות בשטחן והתמקדו בתחומי המבנים הכנסייתיים, והממצא הארכאולוגי מתעלות לצרכים בטחוניים המבתרות את האתר מעמידים בספק רב את האפשרות של קיום יישוב מהתקופה הרומית הקדומה. לו היה יישוב שכזה קיים באתר, כי אז הייתה הקראמיקה שלו מתגלה בחפירות, כמו גם בסקר, בכמויות סבירות. אף על פי כן, כל עוד לא ייערכו במקום חפירות סדירות, ובהתחשב בגודל האתר ובעובי השרידים מהתקופה הביזאנטית המכסים אותו, אין ודאות כי שרידי יישוב מצומצם מהתקופה הרומית הקדומה אינם חבויים בכל זאת בשולי האתר או בגרעין הכפר שטרם נחפר. גם מהתקופה הערבית הקדומה לא אותר בסקר הנוכחי ממצא קראמי, בעוד שהמקורות ההיסטוריים מורים על יישוב במקום בתקופה זו. ראה גם להלן, סוף הערה 69.

בשני אתרים הסמוכים לח'ספין נרשם בסקר ממצא קראמי מהתקופה הרומית הקדומה: אתר **א-צפירה** ואתר **תל ד'הב**, שכבר הוצע בעבר על ידי מעוז, מסיבות אחרות, כמועמד למקומה של העיירה חספיה (להלן, בפרק **זיהוי חספין בעת החדשה**).³⁹ מנתוני סקר הגולן עולה כי היישוב בתל ד'הב פסק בתקופה הרומית התיכונה בעוד שהיישוב באתר ח'ספין היה קיים מהתקופה הרומית התיכונה/המאוחרת ואילך. על פי נתונים אלו, ניתן לשער, למרות שעדיין יש לתמוך את נתוני הסקר בחפירות, כי אולי נדד שם היישוב ששכן בתל ד'הב (אולי חספיה היהודית) אל אתר ח'ספין.

למרות העדויות לקיום יישובים בתל ד'הב ובא-צפירה בתקופה הרומית, קשה במיוחד לזהות את האופי הדתי של תושביהם בתקופה זו, מכיוון שלהרכב יהודי של אוכלוסייה כפרית בתקופה הרומית הקדומה והתיכונה עדיין אין ביטוי מובהק בממצא החומרי, ובמיוחד מכיוון שעדיין לא נערכו באתרים אלו חפירות סדירות.⁴⁰

39. אתר **א-צפירה** (מקומו של מרכז חספין כיום), המצוי כ-2 ק"מ מדרום-מערב לחורבות ח'ספין, נסקר על ידי י' בן אפרים, במסגרת **סקר מרכז הגולן** (לעיל, הערה 36). אתר **תל ד'הב** (במפות: ח'רבת אבו-ח'ייט), המצוי כ-1.5 ק"מ מדרום-מזרח לחורבות הכפר ח'ספין, נסקר על ידי א' קלמכטר במסגרת **סקר דרום הגולן** מטעם רשות העתיקות שנערך בשנים 1998-1999. תודתנו לסוקרים על הרשות לשימוש בנתונים לפני פרסומם. על פי הממצא הקראמי בסקרים אלו, היה יישוב בתל ד'הב בתקופה הפרסית ואולי קודם לכן. היישוב הגיע לשיאו בתקופה ההלניסטית (כולל ממצא של ארבעה מטבעות סלווקיים, בהם שני מטבעות של אנטיוכוס הרביעי אפיפאנס, שמלך בשנים 164-175 לפנה"ס). מכאן הלך ודעך, אך התקיים בברור עד התקופה הרומית התיכונה. בא-צפירה התקיים כנראה יישוב בתקופה ההלניסטית (ממצא מועט) ובתקופה הרומית הקדומה (אין ממצא מהתקופה הרומית התיכונה); שיאו בתקופה הרומית המאוחרת והוא נמשך גם לתקופה הביזאנטית.

בהעדר ממצא מחפירות סדירות, יכולים חרסים שנמצאו בסקר ללמד על קיום יישוב באתר; אך משום אופיו אין סקר יכול למסור תמונה ברורה על רציפות של יישוב באתר במשך תקופה נידונה. לפיכך יש להתייחס בזהירות לעדויות הארכאולוגיות הנוכחיות שמן התקופות ההלניסטית והרומית בשני האתרים שנזכרו. היישובים באתרים אלו בתקופה הרומית הקדומה אינם בהכרח המשך ישיר של היישובים שם בתקופה ההלניסטית. כן ייתכן חורבן יישוב בתקופה הרומית הקדומה ואכלוסו מחדש על ידי תושבים מאתר אחר בסביבה בתקופה הבאה, בלי שהאירוע יבוא לידי ביטוי בממצא הקראמי שנאסף בסקר.

40. בתקופה הרומית הקדומה עדיין לא שימש סמל המנורה כסמלם המובהק של היהודים וכתובות הקדשה הנושאות אופי יהודי מובהק מועטות מאוד. עיר הקברים בבית שערים ומבני הציבור הגליליים הידועים כבתי כנסת מתוארכים למאה השלישית ואילך, וקודם לתקופה זו קשה לאפיין בעזרת הממצא החומרי את האופי הדתי-יהודי של האוכלוסייה באתר מסוים. גם לאחר חפירות מלאות לא תמיד מתקבלת עדות ודאית על אופי האוכלוסייה. בגמלא למשל, שבה לא נמצאו כתובות, מתבססת הקביעה שהתושבים היו יהודים - על מערכת היקשים - סמיכות המבנה הציבורי לברכה המטויחת (בית כנסת ומקווה), העדר מוחלט של ציורי דמויות על טיח החדרים, ריבוי נרות שמן 'הרודיניים',

הואיל וזה המצב לגבי כל האתרים שהוצעו כזיהויים לעיירות תחום סוסיתא, אין בידינו עדיין תשובות מהמקורות הארכאולוגיים לשאלת האופי הדתי של התושבים באזור הכפרי ובמיוחד לשאלת קיומם של יישובים יהודיים באזור בתקופה הרומית הקדומה. לעומת זאת, לגבי העיר סוסיתא עצמה יש עדויות ארכאולוגיות ברורות שהייתה נכרית-אלילית בתקופה זו. על פי הידע הנוכחי, קשה להכריע בבעיית מיקומו של היישוב (הקטן?) היהודי חספיה ששמו השתמר בשמו של האתר ח'ספין. האם שכן באתר א-צפירה הסמוך? האם באתר תל ד'הב על שרידי יישוב הלניסטי שחרב או כהמשך ליישוב קיים (שאולי נכבש על ידי ינאי), או שמא בכל זאת קבורים שרידיו תחת חורבות הכפר הסורי ח'ספין? האם היישוב נקרא בשם יישוב קודם מתקופת החשמונאים שעל חורבותיו הוקם? אם אכן היישוב חספיה אינו טמון בחורבות ח'ספין, מדוע ומתי הועתק שמו? ובמקרה זה - האם היישוב הנכרי שהיה קיים באתר ח'ספין במאה השלישית נטל את שמו משם יישוב יהודי שהיה קיים בסמוך ובאותו הזמן, או אולי היה זה שם של חורבה קרובה? כל השאלות האלה דורשות לפתרון ממצאים ארכאולוגיים נוספים.

מהמאה השלישית ואילך מורה הממצא הארכאולוגי בבירור על אוכלוסייה פגנית בדרום הגולן וגם בח'ספין. באתר זה, בשני האתרים הסמוכים לו שנידונו לעיל, וכן ביתר האתרים המזוהים עם העיירות האחרות שבתחום סוסיתא, לא אותרו ממצאים יהודיים מובהקים ככתובות, כבתי כנסת וכסמלים יהודיים מהתקופה הביזאנטית, בניגוד לממצא העשיר של שרידים יהודיים מתקופה זו באתרים רבים במערב הגולן התיכון.⁴¹ העדויות הארכאולוגיות לקיומה של

העדר מלא כמעט של ממצא פגני, ריבוי מטבעות מלכי החשמונאים וגילוי של מטבע עברי מקומי, לא מוכר קודם לכן, שנטבע במרד. ללא קיומו של התיאור הגאוגרפי וההיסטורי אצל יוסף בן מתתיהו והתאמתו המדויקת לממצא הארכאולוגי, ספק אם ניתן היה לקבוע בוודאות, גם לאחר שנות חפירה רבות, כי תושבי האתר היו יהודים. וראה, שיאון (לעיל, הערה 31), עמ' 21.

41. סיכום הממצא הארכאולוגי באתרים שהתגוררו בהם יהודים בתקופה הביזאנטית במערב הגולן התיכון: מעוז, גולן, עמ' 290-300, ושם רשימת ספרות מפורטת. קיום שרידי בית כנסת עתיק באתר ח'ספין צוין בספרות כבר ב-1972, אך נשלל מאוחר יותר בשל הממצא הנוצרי באתר, ראה במפורט: גרג-אורמן, **כתובות**, עמ' 74, עמ' 88 הערה 5, ושם רשימת ספרות. חוקרים אחדים טענו לקיומם של בתי כנסת, ומכאן של יישובים יהודיים, על פי רמזים קלושים העולים מהממצא החומרי בסקרים באתרי דרום הגולן, לעתים תוך התעלמות מההקשר הכללי ומממצאים פגניים ברורים באותו אתר. ראה למשל: אורמן, **בתי כנסת**, עמ' 555-595, במיוחד לגבי א-צפירה, ח'ספין, סקופיה, אל על ועיון; גרג-אורמן, **כתובות**, לגבי אותם אתרים; צ' אילן, 'בתי כנסת קדומים בגליל ובגולן', **אריאל** 52 (תשמ"ז), עמ' 89-112, במיוחד לגבי אל על, סקופיה ותל הייעור(?). על פי הממצא הארכאולוגי באל על, א-צפירה, ח'ספין ועיון (להלן, הערה 54), נראה יותר לייחס את הפרטים הארכיטקטוניים של מה

אוכלוסיית יהודים באתרים היותר קרובים לח'ספין - אַם אל-קנאטיר⁴² ופיק,⁴³ מאוחרות בוודאי למאות הראשונה והשנייה לספירה. שתיתק המקורות מתקופת המשנה והתלמוד לגבי דרום הגולן,⁴⁴ בהשוואה לשפע האתרים בבקעת כינרות

שנראה כמבני ציבור לאוכלוסייה פגנית או נוצרית, כל עוד לא נמצאה הוכחה ברורה שאכן מדובר בבתי כנסת.

42. באתר אום אל-קנאטיר, שלא נחפר עדיין, אותר מבנה ציבורי מרשים. האתר משתייך גאוגרפית לקבוצת היישובים השוכנים על סף המדרונות לבקעת כינרות, הרחק מח'ספין לכיוון צפון-מערב, והוא יוחס על ידי מעוז (גולן, עמ' 294-295) למכלול יישובים יהודיים שבהם פרחו תרבות בנייה של בתי כנסת במאות החמישית-השביעית, כדוגמת כנף הסמוכה. מאידך שִׁך יורם צפריר (ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי - המימצא הארכיאולוגי והאמנותי, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 182) את המבנה הציבורי לטיפוס המוקדם של בתי הכנסת המתוארכים לאמצע המאה השלישית ואילך. למרות שעל פי תכנית המבנה הציבורי - חלל גדול מחולק על ידי שורות עמודים - זיהו אותו החוקרים כבר בסוף המאה הקודמת כבית כנסת, אין לכך כל הוכחה ודאית, שכן לא נמצאו בו סמלים יהודיים או כתובות יהודיות. אף על פי כן לא נמצא באתר עד כה ממצא נכרי מובהק, נתון הממעט מאוד את הסבירות שמדובר ביישוב שאוכלוסייתו פגנית. מחד גיסא נמצא האתר בגבול הדרומי של תחום היישוב היהודי בגולן, שלו זיקה לבקעת כינרות, ומאידך בגבול התחום הנכרי/נוצרי בבמת דרום הגולן. רק ממצאים חדשים מחפירות יביאו לפתרון שאלת התארוך וזהות האוכלוסייה ששכנה באתר. גם מעוז (שם) ציין כי המבנה מיוחד באופיו הארכיטקטוני "ואין דומה לו לפי שעה בממצאי הסקר". וראה גם אורמן, בתי כנסת, עמ' 546-551.

43. בכפר מצא כבר שומאכר בסוף המאה הקודמת משקוף עם מדליון ובתוכו תגלית מנורה, מחתה ושופר (אתרוג?), וכן עמוד ועליו חרותות מנורה והכתובת הארמית "אנא יהודה חזאנה". בסקרים לאחר 1967 אותר משקוף נוסף ועליו מנורת חמישה קנים או סמל 'עץ החיים' (ראה צילום: גרג-אורמן, כתובות, עמ' 28). על פי השרידים האלה נרשמו בספרות 'שרידי בתי כנסת' בפיך. מערת קבורה, בחזיתה חרוטה מנורת שבעת קנים, אותרה לאחרונה בגבעה הסמוכה לכפר מדרום ('' בוכמן וס' קליין - בע"פ). מהמקבילות נראה כי מבחינה אמנותית יש לתארך ממצאים אלו לתקופה הביזאנטית ואילך. מעוז, גולן עמ' 298, ציין שהממצא האמנותי מלמד אולי שיש לייחס את השרידים למאה השמינית, והסיק מכך על נוכחות קהילה יהודית בתוך כפר שתושביו נוצרים (שלגביהם קיימת עדות מפורשת בכתובות שנמצאו במקום). לעומתו טען אורמן, בתי כנסת, עמ' 581-584, כי יש לתארך את הממצאים למאה הרביעית, ועל פי המקבילות להופעת המילה 'חזאנה' אולי אף קודם לכך - למאות השנייה-השלישית. בכפר לא אותרו עד כה שרידים נוספים התומכים באופן חד-משמעי בייחוס הממצאים דווקא לבית כנסת. כמו כן אין הממצאים מסייעים להעדת תאריך אחד על משנהו.

44. 'שתיתק המקורות' נכונה לכל תחום הגולן. כל עיירות תחום סוסיאת נזכרות רק ברשימת העיירות האסורות, ולהוציא זכרן בשמות שנשתמרו לכפרים ערביים בדרום הגולן, אין להן זכר במקורות היהודיים. ראה קליין, עבר הירדן, עמ' 38; זוסמן, לעיל, הערה 8; מעוז, רה"ג בעת העתיקה, דיון בעמ' 97-101. שתי העדויות המיוחדות לתחום הגולן עצמו, ולא לשוליים המזרחיים של בקעת כינרות (כגון כורסי, בית-ציידא, כפר עקביה ועוד), הן שם היישוב דברה הנזכר בתרגום נאופיטי הארמי-יהודי, כתרגום לשם עיר המקלט "גולן בבשן" - "דברה

ובגליל הנזכרים במקורות אלו, תומכת גם היא בסבירות הנמוכה של קיום יישוב יהודי ניכר בדרום הגולן בתקופת המשנה והתלמוד (המאות השנייה-הרביעית). ייתכן, כפי שסוברים מעוז⁴⁵ והרטל⁴⁶ כי היישוב היהודי בתחום סוסיתא נקטע בסמוך לזמן המרד הגדול (בגולן - 67 לספירה). מאידך אין הוכחה ישירה שכפרי היהודים כאן חרבו בעקבות המרד, וייתכן כי בניגוד לגמלא, לא הייתה למלחמה השפעה ישירה על כל היישובים, וחלקם, בייחוד אלה שנמצאו בשוליים הדרומיים של מוקד המלחמה ולא נכללו בחבל 'גולן', רק הידלדלו בעקבותיה ודעכו לאטם. אפשרות זו נתמכת במידת מה בהנחה שההלכה שנקבעה לגבי העיירות בתחום סוסיתא, נערכה בברייתא במאה השנייה, ולא נראה סביר שהיישובים הנזכרים לא היו קיימים בעת שההלכה לגביהם נערכה.⁴⁷

בבבלי (דברים ד', מג), ובתרגום ירושלמי א' לתורה (המכונה גם 'תרגום יונתן') - "דברא במתנן" (שם), ושמו של ר' אליעזר הקפר החרות במשקוף שנמצא בכפר דבורה. ייתכן לייחס את העדויות האלה למאה הרביעית או להמשכיות היישוב היהודי בתקופת המשנה והתלמוד בדבורה בלבד; וראה גם אצל מעוז, לעיל, הערה 25.

45. לעיל, הערה 26. מעוז, רה"ג בעת העתיקה, עמ' 94-101, טוען כי קיים פער יישובי בכל האתרים שנחקרו בגולן התיכון; לדבריו, טענתו מוכחת מהעדר ממצא מהמאות השנייה והשלישית. הוא מסביר שהסיבה לאי-נוכחות תושבים במרחב בין התקופה הרומית הקדומה לתקופה הביזנטית היא הרס היישוב היהודי במרד הגדול. מאידך הוא מציין בפירושו כי פער יישובי זה אינו מאפיין את תחום סוסיתא(!), ולפיכך, גם על פי העובדות שהוא עצמו מציג, אין נראית טענתו כי היישוב באזור זה נהרס במרד הגדול. אורמן ואחרים דוחים מכול וכול גם את קיומו של הפער היישובי בגולן המרכזי, כפי שהציגו מעוז. מחקרים וסקרי שדה שנערכו בעשור האחרון ומצויים בהכנה לפרסום, שופכים אור חדש על היישוב בגולן במאות השנייה-הרביעית (ח' בן-דוד ו' בן-אפרים - בעל פה). כאמור (לעיל, הערה 25), בשלב זה התמונה היישובית המפורטת לגבי הגולן התיכון עדיין מעורפלת.

46. מ' הרטל (לעיל, הערה 28), עמ' 73. שם הועלתה האפשרות שיישובי תחום סוסיתא ננטשו בעקבות הטבח שערכו תושבי סוסיתא וגדר הנכריים בשכניהם היהודיים, כתגובה על התקפות היהודים בתחילת המרד הגדול, כמתואר אצל יוסף בן מתתיהו (וכך העיר גם מעוז, לעיל, הערה 26). מאידך טוען הרטל, שם, עמ' 75, כי המחוז 'גולן' לא נפגע קשה במרד ויישוב יהודי צפוף המשיך להתקיים בו, בניגוד לדעתו של מעוז שטען לקטיעת היישוב היהודי במחוז 'גולן' במרד הגדול. אם אכן השתקם היישוב היהודי שנוותר בתחום המחוז 'גולן' לאחר המרד, או שכלל לא חרב, ייתכן כי נוכחותו השפיעה במידה מסוימת גם על הישרדותם של יישובי תחום סוסיתא.

47. השערה זו מוצאת תמיכה בדעתו של הרטל לגבי המשך היישוב היהודי בחבל 'גולן' לאחר המרד הגדול (לעיל, הערה 46), ובהשקפתו של אורמן (לעיל, הערה 25), ואולי גם בקטיעתם של היישוב בתל ד'הב רק בתקופה הרומית התיכונה (לעיל, הערה 39) ובתל נוב רק בתקופה הרומית המאוחרת (להלן, הערה 52). וראה לגבי אפשרות שונה מזו, לעיל, הערה 26.

בפיוט קדום שנמצא בגניזה הקהירית נזכר חורבן של יישוב בשם **חוסיה**, מאורע שהחוקרים ייחסוהו לתקופת המרד היהודי נגד גאלוס (351 לספירה).⁴⁸ בעקבות המציאות היישובית המתארת להלן נוכחות ניכרת של תושבים פגניים בדרום הגולן בתקופה זו ובאתר **ח'ספין** בפרט, נראה יותר לזהות את היישוב הנזכר בקינה הקדומה עם **עוספייה** - הכפר הדרוזי שבכרמל, כפי שאמנם זיהה אותו לראשונה שמחה אסף.⁴⁹ היישוב היהודי באזור טבריה, אחת מהערים המרכזיות שהשתתפו במרד גאלוס, נפגע אמנם בעקבות מרד זה,⁵⁰ אך העובדה שאין כל עדות לפגיעה ביישובים בגולן מתאימה להנחה שבתקופה זו כבר לא התגוררו יהודים בחספיה שבגולן.⁵¹

48. ראה: ש' אסף, 'קינה קדומה על חורבן הקהלות בארץ ישראל', **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה** ז (ת"ש), עמ' 60-67; ש' קליין, 'הערות לקינה הקדומה', שם, עמ' 107-109.

49. לעיל, הערה 48, וכן ראה: ש' קליין, **ספר היישוב**, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 113; ש' קליין, **ארץ הגליל**, ירושלים תשכ"ז,² עמ' 129. בית כנסת עתיק שחרב בשרפה במאה השישית ונחשף בעוספייה ב-1930, תומך בקיום קהילה יהודית בכפר ומעמיד בספק מסוים את תארוך הקינה דווקא למאורעות מרד גאלוס. ייתכן כי מדובר בקינה מתקופת המרדות בימיו של יוסטינוס השני (580 לספירה בקירוב), וראה גם: ש' קליין (לעיל, הערה 48); מ' אבי-יונה, 'חוסיה', **א"ח לחפירות**, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 480-481. ז' ספראי, **הישוב היהודי**, עמ' 31, העיר כי "למרות שמקובל לזהות את חוסיה הנזכרת עם הכפר הדרוזי עוספיה שעל הכרמל, הרי באותה מידה ניתן לזהותה עם הכפר הסורי ח'ספין שבגולן". כאמור, אפשרות זו אינה סבירה על רקע המציאות היישובית בדרום הגולן המוצגת כאן.

50. ראה: מ' אבי-יונה, **בימי רומא וביזאנטיון**, ירושלים תשמ"א,⁵ עמ' 156-157; י' גייגר, 'המרד בימי גאלוס ופרשת בניית הבית בימי יוליאנוס', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 202-208; מ"ד הר, 'האימפריה הרומית והמנהל הרומי בארץ ישראל', **ההיסטוריה של ארץ ישראל - תקופת המשנה והתלמוד והשלטון הביזאנטי**, ירושלים 1985, עמ' 64-66.

51. את ההצעה כי מרד גאלוס היה הגורם לחורבן יישובים בדרום הגולן הציג לראשונה אורמן בעקבות ממצאים מהחפירה בתל ג'חדר (1968-1969), המורים על חורבן ונטישה של יישוב כפרי גדול, להערכתו באמצע המאה הרביעית. ראה: **חדשות ארכיאולוגיות** ל (תשכ"ט), עמ' 3; שם, לג (תש"ל), עמ' 11-12. השרידים הנוצריים הרבים המצויים בדרום הגולן ובמזרחו מחד גיסא, ותחום היישוב היהודי המצומצם בתקופה הביזאנטית המשתקף בממצא בתי הכנסת במערב הגולן התיכון מאידך, הביאו חוקרים אחדים להמשיך ולראות במרד גאלוס אירוע שהביא לצמצום מהותי בהיקף היישוב היהודי בגולן. ראה, למשל, צ' אילן, **ארץ הגולן**, תל אביב 1969, עמ' 340; ז' ספראי, **הישוב היהודי**, עמ' 31; י' זיו, **נופי גולן**, תל אביב תש"מ, עמ' 34. המידע המועט והמסופק שיש בידנו כיום על 'מרד' גאלוס עצמו (לעיל, הערה 50), העדר עדויות על השפעת המאורעות בארץ ישראל המערבית על יישובי הגולן והעדר ממצא ארכאולוגי נוסף על חורבן יישובים בגולן באמצע המאה הרביעית, מבטלים את האפשרות

לסיכום הפרק היהודי הקדום של **חספיה**, בהתבסס על עדות ברורה אחת ויחידה המובאת ברשימת העיירות בתחום סוסיתא, וללא סמך של עדות ארכאולוגית ישירה, ניתן לומר כי אין לקבוע תאריך מדויק להיווסדות היישוב היהודי ב**חספיה**. ייסוד יישוב זה אפשרי, הן מבחינה היסטורית הן על פי הממצא הארכאולוגי, בתקופת כיבושי אלכסנדר ינאי (101-81 לפנה"ס), או כשהורדוס יישב את הבשן ביהודים (20-10 לפנה"ס). היישוב היהודי ב**חספיה** פסק כפי הנראה בין חורבן גמלא במרד הגדול (67 לספירה) למאה השלישית. למרות שסביר להניח כי השם חספיה השתמר בשם הנוכחי ח'ספין, יש קושי בזהויה מקומה של **חספיה** - הנזכרת בברייתא בין עיירות תחום סוסיתא, בשל העדר ממצא קראמי מהתקופה הרומית הקדומה (לעת עתה) באתר הכפר ח'ספין. מהסקר שנערך לאחרונה בגולן עולה כי היישוב בתל ד'הב (הסמוך לח'ספין) פסק בתקופה הרומית התיכונה, במקביל לתחילת קיומו של יישוב בח'ספין, ותיתכן האפשרות כי זה מקומה של העיירה חספיה. יש חשיבות גדולה בחפירות ארכאולוגיות סדירות באתרים אפשריים למקומה של חספיה ובאתרים נוספים באזור, בייחוד באלה המזוהים כעיירות תחום סוסיתא,⁵² שכן הממצאים עשויים להבהיר שאלות עקרוניות רבות.

ח'ספין בתקופות הרומית התיכונה-מאוחרת והביזאנטית

הממצא הקראמי שנאסף בסקר מרכז הגולן, מעיד על קיום יישוב באתר ח'ספין, לראשונה בתקופה הרומית התיכונה.⁵³ בקברים שנחפרו בתחום האתר (עוד בתקופת השלטון הסורי בגולן) והמתוארכים לתקופה זו, נמצאו צלמיות ועיטורים פגניים מובהקים. גם ביישובים במרחב הקרוב אותרו בסקרים מזבחות, פסלים וכתובות נכריות, ממצאים המורים על אוכלוסייה פגנית.⁵⁴ בח'ספין נמצאה כתובת

לייחס למרד גאלוס השפעה על המהלך ההיסטורי של יישובי יהודים בגולן. את החורבן בתל ג'חדר ניתן לייחס גם לשינויים הדתיים בימי יוליוס.

52. בחפירות ההצלה המצומצמות שנערכו לאחרונה בתל נוב (לעיל, הערה 30) אותרו שכבות יישוב מהתקופות: ברזל ב, פרסית, הלניסטית ורומית מאוחרת. למרות היקפן המצומצם מאשרות החפירות את קיומו של יישוב מהתקופה הפרסית בבמת דרום הגולן (בשונה מהפער היישובי קודם לתקופה ההלניסטית ברוב שטח הגולן, שהוצג לעיל בהערה 29), ובכך מהוות עדות לרצף יישוב באתר נוב לפחות עד סוף התקופה הרומית. ייתכן כי העדר ממצא מהתקופה הרומית הקדומה נובע מההיקף המצומצם של החפירות. בניגוד ליתר האתרים באזור (ח'ספין, א-צפירה, אל-מא, אל על), לא אותרו עד כה באתר נוב שרידים פגניים או נוצריים, וייתכן כי האוכלוסייה היהודית הייתה האחרונה שישבה באתר בתקופה הרומית. לעיל, הערות 36, 38.

54. בקברים בח'ספין נמצאו צלמיות נחושת של ונוס, כלים וקופסות תכשיטים מעוטרים בעיטורים פגניים כגון ונוס, ארוס ועוד (מוצגים כיום במוזאון הלאומי בדמשק). ראה פרטים מלאים אצל: מעוז, **חספין**. בחורבת א-צפירה הסמוכה, המצויה בתוך תחומו של היישוב

חרותה באבן בזלת רבועה (כנראה אבן פינה של מבנה) שהונצחה בה הקדשה של וטראן (חייל גמלאי) רומי מהלגיון השלישי ה'קִינאי', שנדר נדר לאל זאוס-בֶּל.⁵⁵ ספק אם אכן התגורר החייל המקדיש באתר, אך זו עדות ברורה לקיום אוכלוסייה פגנית במקום בתקופה הרומית התיכונה (ואולי גם לקיומו של מקדש), וגם רמז למקור אפשרי לאוכלוסייה שישבה באתר.⁵⁶ נראה כי מהמאה השלישית (?) התגוררו תושבים פגנים ביישוב ששכן באתר ח'ספין, אך לפי שעה אין בידינו עדויות לגבי שם הכפר בתקופה זו. בתחומי האתר נמצאו שרידי מבנים ב'סגנון חורני' - בעלי קשתות וקירוי לוחות אבן, טכניקת בנייה אופיינית לחורן בתקופות

- הנוכחי ח'ספין, נמצאו פרטים ארכיטקטוניים (של מקדש?) ופסל גריפון, שלו מקבילות במקדשים נבטיים בחורן, ראה: ש' נמליך, 'אבנים מספרות', **ארץ הגולן** 27 (יוני 1980), עמ' 20; וראה גם צילום הפסל אצל צ' מעוז, 'הגולן מימי בית שני ועד לתקופה הרומית ביזאנטית לאור המחקרים הארכיאולוגיים', **אריאל** 50-51 (1987), עמ' 63. שרידים נכריים מהתקופה הרומית נמצאו בשניים מהאתרים המזוהים עם עיירות תחום סוסיא: מזבח פגני ותגליפי דמויות בכפר חרוב, כתובת יוונית המציינת אדם בשם אנטיוכוס בעיון. עוד נמצאו ב'תחום סוסיא' עדויות ליישוב פגני באתרים: אל על (פסלים, תגליפי דמויות, מזבח ופרטים ארכיטקטוניים, כנראה של מקדש), אל-מא (פסל ומזבח), ופיק (פסלים, כתובות נכריות, תגליף זאוס), ראה: מעוז, **רה"ג בעת העתיקה**, עמ' 85, 289; גרג-אורמן, **כתובות**, עמ' 7-88, 290-291. בראשית המאה הרביעית ציין אוזביוס באונומאסטיקון (ע"צ מלמד [מהדיר], **ספר האונומאסטיקון לאבסביוס**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 9) מתחום זה רק את אפק (פיק): "והיום יש כפר גדול נקרא אפקה אצל סוסיא בארץ ישראל". ייתכן כי העובדה שאוזביוס לא ציין את השיוך האתני של אוכלוסיית הכפר יכולה ללמד על אוכלוסייה פגנית או מעורבת, שכן במקרים שהרכב האוכלוסייה היה הומוגני, יהודים או נוצרים, ציין זאת אוזביוס בפירושו. היישוב נווה, למשל, השוכן כ-35 ק"מ מזרחית לפיק, צוין אצלו כ"מקום גדול של יהודים". ראה: ע"צ מלמד, 'האונומאסטיקון של אבסביוס', **תרביץ** ד (תרצ"ג), עמ' 260.
55. ראה: גרג-אורמן, **כתובות**, עמ' 75. לגיון זה שהה בבצרה, בירת פרובינקיה ערביה, מהמחצית הראשונה של המאה השנייה לספירה ועד סוף המאה השלישית. לתקופה זו נראה גם לתארך את הכתובת הנזכרת. וראה שם ספרות על זמנו של הלגיון הזה. פולחן האל בל בסוריה מוכר בתקופה זו ונזכר גם בכתובות נוספות מסוריה (הנ"ל, שם).
56. רמזים לתושבים בדרום הגולן שהם במקורם חיילים בצבא הרומי, עולים מכתובות אחדות שפורסמו לאחרונה: כתובות מאל על, שבהן נזכר שירות צבאי, מנהיגים צבאיים ואולי קיום מחנה צבאי במקום; כתובת בחורבת עיון שבה נזכרים וטראנים (כנראה מהמאה הרביעית); כתובת מכפר חרוב שאולי נזכר בה חייל מהלגיון העשירי, ראה: גרג-אורמן, **כתובות**, בערכים השונים - על פי האתרים הנ"ל. עדות משלימה לנוכחות צבאית בתחום היא הדיפלומה הצבאית המפורסמת משנת 139 לספירה, שנמצאה כנראה בקרבת הכפר פיק, ראה: Th. Mommsen, O. Hirschfeld & A. Domazewski (eds.), *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), vol. 3: *Inscriptions Asiae, Provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berlin 1902, Suppl. 4-5, p. 2328⁷⁰

הרומית והביזאנטית.⁵⁷ הנצרות החלה להתפשט במרחב כבר בסוף המאה הרביעית, אך העדויות הברורות ליישוב נוצרים בכפר הן רק משלהי התקופה הביזאנטית. מקורות המציינים את שם היישוב בתקופה זו הוצגו רק בשנים האחרונות, בעקבות גילוי כתב יד של חיבור תאולוגי נוצרי בשם 'חיי מכסימוס קונפסור'.⁵⁸ החיבור, שנכתב במאה השביעית, כתוב סורית ומכוון נגד **מכסימוס** (?-662), תאולוג נוצרי בכיר שייצג את הגישה האורתודוקסית-מערבית בכנסייה הנוצרית. הכותב - **גרגוריו** (גרגוריוס) **מְרִישׁ עֵינָא**, בישוף שהתנגד לגישה האורתודוקסית,⁵⁹ מתלמידיו של פטריארך ירושלים - מתאר את נסיבות הולדתו 'הבזויה' של מכסימוס ב'חֶצְפִּין קריתא' (ראה איור מספר 2),⁶⁰ כלומר הכפר **חצפין**. הוא מספר שיש ביישוב

කළාට මම කළාට නොවේ. නමුත් මම කළාට
 ,මම (කළාට) කළාට නොවේ. නමුත් මම
 කළාට නොවේ. නමුත් මම කළාට : කළාට
 කළාට නොවේ. නමුත් මම කළාට නොවේ.

איור מספר 2: שם הכפר - 'חצפין קריתא', כפי שהוא מופיע בשפה הסורית בחיבור 'חיי מכסימוס הונפסור' שנכתב במאה השביעית.

57. ראה: London 1888, *The Julian*, G. Schumacher, [להלן: שומאכר, גולן], עמ' 185, שם הוא מציין מבנים אלו כתת-קרקעיים; ק' אפשטיין וש' גוטמן, 'הסקר ברמת הגולן', בתוך: מ' כוכבי (עורך), *יהודה שומרון וגולן סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח*, ירושלים תשל"ב, עמ' 283. שניים ממבנים אלו, הנושאים את תקורותיהם המקוריות, מצויים כיום (1998) בחלק הדרום-מזרחי של חורבות הכפר. לגבי 'סגנון הבנייה החורני', ראה: צפריר (לעיל, הערה 42), עמ' 139-142, 313-316, ושם ספרות מפורטת.
58. P.S. Brock, 'An Early Syriac Life of Maximus the Confessor', *Analecta Bollandiana* 91 (1973), pp. 299-346 - שם מובא במלואו כתב היד בסורית. **קונפסור** הוא מונח המציין את מי שנרדף בשל אמונתו, אך לא מת על קידוש אלוהיו. החיבור אינו מאוחר למאה השמינית וייתכן להקדימו למאה השביעית, וראה גם: י' דן, 'ידיעות על יחסי יהודים ושומרונים בארץ ישראל בשלהי התקופה הביזאנטית (המאות הו'-הז')', **ציון** מו (תשמ"א), עמ' 75; ב"ז קדר, 'טבילה הרת סכנה בחיספין בשלהי המאה השישית', בתוך: ד' יעקובי וי' צפריר (עורכים), **יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזאנטית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 238-241, שם הטקסט המלא של החיבור (בתעתיק ובתרגום לעברית) שנוטר בכתב יד יחיד השמור בספרייה הבריטית בלונדון.
59. ראה: מ' לוי, 'מאבקה של האורתודוקסיה על השליטה בפטריארכיה הירושלמית במאה השביעית', **קתדרה** 64 (תשנ"ב), עמ' 31-58.
60. **קריתא** בסורית היא 'כפר', וראה לעיל, הערה 7. זוסמן (שם), מציין כי "כבר העירו שאין 'עירות' אלא 'קרייתא'", וראה את הספרות המובאת אצלו.

קהילה נוצרית,⁶¹ כנסייה וכומר בשם **מרטור** (מרטיריוס), קרוב משפחה של מושל טבריה והסביבה. עוד נזכר שם היישוב כמקום הולדתו של מכסימוס, כנראה על פי חיבורו של גרגורי (הנ"ל), בכרוניקה מהמאה השתים עשרה הכתובה סורית, של ההיסטוריון המונופיזיטי **מיכאל הסורי**.⁶² הממצא הארכאולוגי באתר ח'ספין תומך בדיעות הכתובות: השטח הבנוי של היישוב מגיע למאה דונם ויותר ובתחומו נמצאו שרידים ארכיטקטוניים רבים - מצבות קבורה, כותרות, משקופים מעוטרים, לוחות סורג מכנסייה ושרידי מבנים של שתי כנסיות מהתקופה הביזאנטית המאוחרת המצויות בשולי היישוב.⁶³ בכנסייה המערבית מהשתיים - אולי חלק ממכלול ששימש כמנזר, נחשפה כתובת יוונית בפסיפס המזכירה אישיות בשם גאורגיוס.⁶⁴ ברצפת הפסיפס של הכנסייה שממזרח לגרעין הכפר, נמצאה כתובת המתארת את חידוש הבניין בהנחייתו של תומס - הכוהן וראש המנזר, ובה תאריך במניין מקומי - חודש יולי, השנה השביעית לאינדיקציה, שנת 667, שהיא כנראה שנת 604 לספירה.⁶⁵ באתר נמצאו כעשרים כתובות ביוונית, חלקן נכתב ללא ספק

61. קדר (לעיל, הערה 58) טען לחולשתה של הכנסייה הנוצרית **בחצפין קריתא** בשלהי המאה השישית, כפי שעולה מתיאור הטבילה בסתר ומהצורך בחסות של הקרוב הנוצרי בטבריה. הוא הסביר זאת "במספר ניכר של לא-נוצרים באזור". ברוק (לעיל, הערה 58) מציין שהטקסט אמין ביותר, אך היות שגרגורי מגנה את עמדותיו של מכסימוס ומכפיש את מוצאו, נראה כי אמינותו של הטקסט נפגמת גם בתיאור הכללי, במיוחד על רקע העובדה שמבנה כנסייה גדול מצוי בח'ספין ממש מהתקופה שעליה נסב הסיפור (להלן, הערה 63). גם אם אכן חששו הנוצרים לטבול מי שאינו נוצרי, לא נראה שהיה זה בגלל ריבוי תושבים יהודיים או שומרונים בתחום, כפי שהציע במרומז דן (לעיל, הערה 58) ואחריו אורמן (**בתי כנסת**, עמ' 557), אלא בגלל ריבוי תושבים פגנים שהיוו את עיקר תושבי האזור, או שמא פשוט מחשש לנקמה ישירה של קרובי המשפחה השומרונים של המוטבל - אביו של מכסימוס (כפי שכבר ציין גם קדר, שם). גם מוצאו 'הנחות' של מכסימוס עשוי להתפרש יותר בייחוס לאב שומרוני ולשפחה פרסית (יהודייה?), ולאו דווקא כמוצא ממקום נחות כפי שהסביר דן (שם): "כפר מעורב" וגם "כפר יהודי (?)" (סימן השאלה במקור).

62. הכרוניקה של מיכאל הסורי (מת ב-1199) התפרסמה בפרז בשנים 1899-1910. ראה: J.B. Chabot (ed.), *Chronique de Michel le Syrien (Patriarche Jacobite d'Antioche)*, vol. 2, Paris 1901, pp. 443-444; Ibid, vol. 4, Paris 1910, pp. 428-429. בכתב היד נרשם שם היישוב בטעות בנ"ן במקום בחי"ת (הדומה לה): "מכסימוס דמן נצפין בטיבריא". על הזכרת **חספין** בחיבור זה העירה מ' לוי (לעיל, הערה 59), עמ' 40.

63. אורמן מתארך את הקמת הכנסייה המערבית במאה החמישית ואת השימוש בה עד המאה השביעית. מעוז מתארך את הקמתה באמצע המאה השישית. לתיאור מבני הכנסייה והממצא המפורט, ראה סיכום אצל: מעוז, **חספין**. כן ראה את הערותיו של אורמן, **בתי כנסת**, עמ' 560-561.

64. ראה: גרג-אורמן, **כתובות**, עמ' 84.

65. את השנה 667 הנזכרת בכתובת יש לחשב כנראה לפי המניין הפומפאני (החל מכיבוש ארץ ישראל על ידי פומפיוס בשנת 63 לפנה"ס) ששימש בערי הדקאפוליס, ולפיכך מדובר בשנת

בידי אוכלוסייה נוצרית.⁶⁶ על פי מכלול העדויות על היישוב הנוצרי, ניתן לתארך את זמנו לכל המאוחר למאה השישית ואילך. בתקופה זו גדל כנראה הכפר והיה ליישוב מרכזי שתושביו נוצרים.⁶⁷ גם בסביבה הקרובה, על במת הגולן הדרומית, נודעים מתקופה זו שרידי יישובים נוצריים רבים.⁶⁸

604 לספירה, כפי שצינו כבר: R. Shick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule*, New Jersey 1995, p. 369; גרג-אורמן, **כתובות**, עמ' 83, 88, והערה 12, שם. התאריך יולי 604 חופף לשנה השביעית לאינדיקציה (מחזורי שנים לענייני מס שנהגו בקיסרות הביזנטית, שמנייתם החלה מספטמבר שנת 312 לספירה. כל מחזור היה בן חמש עשרה שנים), שכן על פי מחזור האינדיקציה שהחל בספטמבר 598 לספירה, התחילה השנה השביעית בספטמבר 603. עדות על השימוש במניין הפומפאני בתקופה זו בסוסיתא, העיר הנוצרית הראשית בתחום, צוינה למשל לגבי כתובת מסוסיתא שבה מוזכרת שנת 654, שחושבה על ידי החופרים כשנת 591 לספירה. ראה: ק' אפשטיין, 'סוסיתא', א"ח **לחפירות**, ג, ירושלים תשנ"ב, עמ' 1102-1104.

השנה בכתובת מת'ספין צוינה לראשונה על ידי החופר ש' בר-לב (**חדשות ארכיאולוגיות** נו [1975], עמ' 3) כשנת 697 - כנראה עם הקריאה הראשונית של הכתובת (וכך צוין גם אצל ש' בר-לב ו' גל, 'ח'ספין', בתוך: י' גל (עורך), **מדריך ישראל** [גולן], ירושלים 1978, עמ' 195). בפרסום של תעתיק הכתובת (V. Tzaferis & S. Bar-Lev, 'A Byzantine Inscription from Khisfin', *Atiqot* 11 [1976], pp. 114-115), קראו המחברים את השנה כ-667 והציעו לחשב אותה כשנת 618 לספירה (לדבריהם: על פי מניין סוריה, החל משנת 49 לספירה) או כ-561 לספירה (לדבריהם: על פי מניין פרובינקיה ערביה שיוסדה ב-106 לספירה). הם ציינו את התיארוך הראשון כמתאים יותר, בעקבות התאמתו לשנה השביעית לאינדיקציה (יולי 618 מתאים דווקא לשנה השישית לאינדיקציה; שני התאריכים המוצעים הם טעות בחישוב). מעוז, **חספין**, ציין רק את שנת 561 לספירה, בליזוי הסבר הקושר את הבנייה לרעש אדמה ב-551 לספירה, אך כאמור היישוב התאריך אינו נכון.

66. ראה פירוט של כל הכתובות: גרג-אורמן, **כתובות**, עמ' 74-88, שם צוין כי שמונה מהכתובות נכתבו בידי האוכלוסייה הנוצרית - אבן קבורה, שלושה משקופים שונים, שני לוחות סורג ושתי כתובות בפסיפס. בכל יתר הכתובות, להוציא כתובת החייל הרומי (לעיל), אי אפשר לזהות שיוך דתי. יש להדגיש כי למרות שפע הכתובות, אין בהן כתובת בשפה שאינה יוונית ואף אין כל עיטור או רמז אפיגרפי מובהק לזהות יהודית. וראה גם אורמן, **בתי כנסת**, עמ' 559-560, שם קשר בכל זאת אחדים מהשמות היווניים לשמות מקבילים המצויים גם אצל יהודים.

67. בכתובות שפוענחו (גרג-אורמן, **כתובות**) ובטקסט הסורי, נזכרים אישים אחדים הנושאים תואר כנסייתי, לא לגבי כולם ודאי כי היו תושבי הכפר: הכומר מרטור, תומס הכוהן וראש המנזר, דאקון (כומר) בשם וואלנס (שם, כתובת מס' 80 - על סורג כנסייה), ובמיוחד בישוף (שם, כתובת מס' 86). בכתובת הקדשה על משקוף (שם, כתובת מס' 82) נזכר מפעל בנייה של 'קהילת המאמינים של הכנסייה (הקתולית?)' - מונח המובן לכאורה כ'תחום שיפוט של בישוף'. עדויות אלה והכנסיות הרבות (והמנזר?) בתחום הכפר, שלהן אופי ארכיטקטוני חריג באזור (להלן, הערה 170), עשויות אכן לרמז על מושב בישופות במקום, אך להשערה זו אין תמיכה מהמקורות ההיסטוריים. בניגוד לבישופים מסוסיתא הנזכרים ברשימות הבישופים

היישוב בח'ספין בימי הביניים

לאחר כיבוש האזור בידי הערבים (636 לספירה)⁶⁹, נזכר המקום בשם **خسفين** [ח'ספין], לרוב בהקשר לדרך הראשית לדמשק, ובמיוחד למעלה המפורסם בדרום הגולן, הקרוי בספרות התקופה **עקבת פיק** ('המעלה של אפיק')⁷⁰. אין בידינו עדויות

מוועדות הכנסייה הידועות מהתקופה, לא נזכר ברשימות האלה שם היישוב ח'ספין או אחד משמות האישים הנזכרים פה.

68. אין עדיין תמונה ברורה לגבי הזהות הדתית של תושבי דרום הגולן בשלהי התקופה הרומית ובתקופה הביזנטית, כי לא התקיימו חפירות ארכאולוגיות סדירות בבמת דרום הגולן. ברוב התחום נמצאו שרידים המורים על אוכלוסייה פגנית או נוצרית. ייתכן כי בכפרים אחדים במזרח (כגון רפיד, בוטמיה ופרג') התגוררו יהודים-נוצרים ממוצא סורי, ובמאות החמישית-השביעית - ערבים נוצרים משבט ע'סאן (להלן, הערה 179). יש עדויות היסטוריות על מגורי תושבים יהודיים בעיר סוסיתא (הנכרית ואחר כך הנוצרית) גם בתקופת התלמוד. קיומם של תושבים יהודיים בתוך אוכלוסייה נוצרית בתקופה הביזנטית, או אולי מאוחר יותר, ידוע גם בפיק על פי הממצא הארכאולוגי (לעיל, הערה 43). העדויות על תושבים יהודיים בשני יישובים אלו בלבד - העיר המרכזית סוסיתא ועיירת המחוז הגדולה פיק, יכולות להצביע על סבירות נמוכה לקיום קהילות מעורבות בתחום הכפרי עצמו, אולי מפני שהיקפם המצומצם של היישובים לא אפשר קיומן של שתי קהילות דתיות שונות באותו כפר. ראה את הדעות השונות בעניין זה: C.M. Dauphin, 'Jewish and Christian in the Roman and Byzantine Gaulanities: A Study of Evidence from Archeological Surveys', *Palestine Exploration Quarterly* 114 (1982), pp. 129-142; Z.U. Ma'oz, 'Comments on Jewish and Christian Communities in Byzantine Palestine', *PEQ* 117 (1985), pp. 59-68. ראה גם בעת העתיקה, עמ' 86, 100, מפה 3; ק' דופין וז' גיבסון, 'ישובים עתיקים וסביבתם בלב הגולן - תוצאותיהן של עשר שנות סקר (1978-1988)', **קתדרה** 73 (תשנ"ה), עמ' 3-25; גרג-אורמן, **כתובות**, עמ' 289-304.

69. הדמויות ברצפת הפסיפס של הכנסייה המערבית בח'ספין נמצאו מושחתות, וייתכן שההשחתה היא תוצאת המלחמות הממושכות בין הפרסים לביזנטים בראשית המאה השביעית או האירועים בראשית התקופה הערבית הקדומה, ראה: Shick (לעיל, הערה 65). מעוז, **חספין**, מציין כי "לפי הממצא הקראמי באתרי החפירה, נפסק יישובה של חספין במאה השביעית לספירה, אף כי אפשר שנמשך בתקופות מאוחרות יותר בגרעין המרכזי של היישוב שעדיין לא נחפר". וראה גם האמור לעיל בהערה 38.

70. לאחר שהערבים כבשו את הארץ, עברה הדרך הראשית מצרים-דמשק מאזור דרום הכינרת אל המעלה במצוקי הגולן ליד חורבת תאופיק וחאן אלעקבה (מדרום למבוא חמה), ומשם הובילה אל הכפר פיק והמשיכה הלאה אל הגולן והחורן. מעלה זה הוכשר ושופץ בשנת 692 לספירה על ידי מושל פלסטין בזמנם של הח'ליפים מבית אומיה (על פי כתובת ערבית שנמצאה בחוף צמח בכינרת, סמוך לתחתית המעלה, ופוענחה על ידי מ' שרון). ייתכן כי יש לקשור את ההזכרות הרבות של היישוב ח'ספין בהסתת הדרך הראשית לדמשק בתקופת השלטון המוסלמי ('התקופה הערבית הקדומה') מהתוואי שעברה בה בתקופה הביזנטית (דרך גשר בנות יעקב) אל התוואי הדרומי המתואר כאן. בנוסף לכך מצוי היישוב ח'ספין

לגודל האוכלוסייה בכפר ועל האופי הדתי של תושביו, ונראה כי במהלך אלף ושלוש מאות השנים הבאות היה המקום יישוב כפרי בשולי מחוז דמשק. אמנם, היה זה יישוב מצומצם, אך הוא היה מהאתרים הבוודיים בדרום הגולן שהיו מיושבים במשך תקופות ארוכות, אם כי ייתכן שהיישוב באתר לא התקיים ברציפות.⁷¹ בחיבור גאוגרפי מסוף המאה התשיעית ציין הגאוגרף וההיסטוריון הערבי יעקובי את המקום כיישוב במחוז **דמשק** שבסוריה, מהתחנות הראשיות על הדרך מדמשק למחוז **אל ארדן**, לאורכה מנה את **דמשק**, **ג'ס**, **ח'ספין**, **פיק** ו**טבריה**.⁷²

בתקופת שלטון הצלבנים בארץ ישראל הוזכר הכפר פעמים אחדות בשל מיקומו על הדרך לדמשק ובקרבת אזור גבול שבו התעמתו צבאות הצלבנים והמוסלמים. להוציא תקופות קצרות היה המקום בתחום שלטונם של שליטי דמשק המוסלמים. בשנים הראשונות לממלכת הצלבנים (1105-1107) נזכר המקום **ח'ספין** בקשר לביצור שהיה מאחז הגבול הקיצוני של הצלבנים באזור, ונבנה בסמוך לאל על, ליד הדרך

בסמוך למסעף שבו מתפצלת הדרך הבאה מהמעלה הנזכר: נתיב אחד חוצה את הרקאד בג'סר א-רקאד וממשיך מזרחה דרך נווה, ונתיב שני ממשיך צפונה דרך מרגלות תל פארס. שני הנתיבים הובילו לדמשק, ונראה כי הנתיב המוביל לנווה היה המרכזי שביניהם. על חשיבות האזור המצומצם שבו מצוי הכפר **ח'ספין** בהקשר לדרך, ראה: י' מייטליס, 'תל אבו זייטון - מצודת דרכים מתקופת דוד ושלמה', **ארץ הגולן** 86 (1984), עמ' 14-16. על הדרך עצמה ראה: ב' עודד, 'דרב אל חורנה - דרך קדומה', **ארץ ישראל**, י' (תשל"א), עמ' 191-197 ושם ספרות; ח' בן-דוד, 'דרך המלך של דרום הגולן בימי הביניים', בתוך קובץ מחקרי גליל-גולן (בהכנה).

71. מניתוח ראשוני של הזכרות אחדות של הדרך בדרום הגולן בספרות התקופה עולה כי בין המאה השביעית למאה השלוש עשרה נזכר לאורכה בקביעות המעלה (עקבה) של פיק. לעומת זאת נזכר היישוב **ח'ספין** פעם אחת בסוף המאה התשיעית ואחר כך בתקופה מצומצמת - מראשית המאה השתים עשרה עד 1225. מוקאדאסי (985 לספירה), למשל, המציין את המרחקים מעקבת פיק אל טבריה, ג'ס ונווה, אינו מזכיר את **ח'ספין**. כך גם אצל סאפי א(ל)-דין ב'מראסיד' (1300 לספירה בקירוב) - חיבור שהוא תקציר ספרו של יאקות (להלן, הערה 78) המזכיר את היישוב. וראה אוסף של מקורות אלה ואחרים אצל: G. Le Strange, *Palestine Under the Moslems*, (London) 1890.

72. יעקובי, **כתאב אלבלדאן** (מהדורת לידן 1892), עמ' 115. וראה: י' דרורי, 'הפרק על ארץ ישראל מתוך חיבורו של יעקובי - כתאב אלבלדאן', **קתדרה** 51 (תשמ"ט), עמ' 73, הערה 41. ספרו של יעקובי נכתב בשנת 891 לספירה. מחוז ארדן ('הירדן') הוא שמו של המחוז הצפוני של ארץ ישראל במנהל הערבי. בתיאור הכפר אפיק מכנה יעקובי את הדרך העוברת בכפר בשם **דרב אל-חג'** (דרך עולי הרגל למכה). הזכרת היישוב **ח'ספין** על ידי יעקובי והשם דרב אל-חג' שציין לדרך, יכולים אולי ללמד על אוכלוסייה מוסלמית ששכנה בכפר בתקופתו. בזמנו נועדו חיבוריהם של הגאוגרפים הערבים לשמש, בין השאר, מודיק למוסלם הנמצא בדרכו למכה או ממנה, ועל כן נהגו להזכיר ולתאר בקצרה רק יישובים שבהם עמד מסגד. גם נוכחות הרבאט בח'ספין מאוחר יותר (להלן, הערה 75) מרמזת אולי על ההקשר הדתי-מוסלמי של הדרך.

הראשית בקטע ח'ספין - פיק.⁷³ ב-26 ביוני 1187, ערב קרב חטין, עבר בח'ספין צלאח אל-דין עם צבאותיו בדרכו לכיבוש טבריה.⁷⁴ לאחר מותו של צלאח אל-דין שלט בתחום אל-אסוואד (דרום החורן) אחד מבכירי האמירים שלו - דאך אל-דין קאימאז אל-נג'מי (מת ב-1200 לספירה). בחיבור משלהי המאה השתים עשרה שכתב מזכירו של צלאח אל-דין, מוזכר דאך אל-דין כמי שבנה קבאט בח'ספין, כנראה בשל חשיבותו האסטרטגית של המקום.⁷⁵ בכרוניקה מוסלמית הוא מוזכר גם

73. ראה: 'י' פראוור, **תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל**, ירושלים תשכ"ג, א, עמ' 184; 'י' פראוור, **הצלבנים, דיוקנה של חברה קולוניאלית**, ירושלים תשל"ו, עמ' 362. הביצור נבנה ב-1105 על ידי אייג מסנט-אומר, נסיך הגליל הצלבני, ונהרס ב-1107 על ידי טוגתכין שליט דמשק המוסלמי. מקום הביצור, שנזכר במקורות מתקופת הצלבנים כמצוי בסמוך לאל על, זוהה בעבר מצפון לקניון העמוק של נחל אל על, על פי השם **קצר בארדוויל** ('מצודת בלדווין') - שמו של אתר המרשים באבניו המגובבות. ראה למשל: ס' שיין, 'ארץ ישראל בימי הצלבנים', בתוך: 'י' פראוור (עורך), **ההיסטוריה של ארץ ישראל - שלטון המוסלמים והצלבנים**, ירושלים 1981, מפה בעמ' 314. היום ברור כי אתר זה אינו מבצר צלבני אלא מתחם מתקופת הברונזה הקדומה. שרידים צלבניים לא אותרו עד כה בכל תחום דרום הגולן, להוציא דיווח של אורמן על קראמיקה אופיינית לתקופה (?) בכפר אל על (גיבסון-אורמן, לעיל, הערה 27). גם מקומו של הביצור הצלבני לא אותר עד כה, אך ייתכן שזכרו השתמר במרחב בשמו של אתר אחר שאליו נדד שמו של בלדווין, שהיה מלך ירושלים הצלבנית בתקופה שנבנה הביצור.

74. ראה למשל: פראוור, **תולדות ממלכת הצלבנים** (לעיל, הערה 73), א, עמ' 531. ציון ח'ספין במהלך מסעו של צלאח אל-דין נזכר בכרוניקות מוסלמיות אחדות.

75. על פי ספרו של עמאד אל-דין אספהאני (1125-1201), שלא נשתמר. בנית הרבאט נזכרה, על פי אספהאני הנ"ל, בספרו של אבו שאמה (1203-1267): **כתאב אל-רוודתיין פי אח'באר אל-דוולתיין** (*Recueil des Historiens des Croisades [RHC] 4, Paris 1898, p. 263*), שם צוין כי בכתב היד בא המקום בשם - 'חסכין'. בכרוניקה מהמאה השש עשרה צוינה אותה ידיעה בשם אספהאני (כנראה על פי אבו שאמה): *Al-Nu'aymi 'Abd al-Qadir, Al-Daris fi Ta'rikh al-Madaris*, (ed. by Ja'far al-Hasani), vol. 1, Damascus 1948, pp. 572-574. גם כאן שובש השם: 'צפין', 'חכין'. בכל המקורות המתייחסים למפעלי הבנייה של דאך אל-דין (כולל הנזכרים להלן, הערה 76) משובש שם המקום, אך הוא הוגה כח'ספין כבר במהדורה הנזכרת של ספרו של אבו-שאמה (לעיל, RHC); וכן בספרו של אל-נועימי (הנ"ל), בהערה מפורטת של המהדיר, לדבריו, על פי המקבילות הספרותיות הרבות ליישוב בשם זה באזור הנידון, המצויות אצל ההיסטוריונים המוסלמיים.

מקום הקרוי **רבאט** הנו מלכתחילה מקום לקשירת סוסים, והתפתח לציון מקום מבוצר שנבנה על ידי השלטון בהקשר צבאי או, מאוחר יותר, בהקשר דתי. אכסניות דרכים, לעומת זאת, נקראו תחילה פנדק ומסוף המאה השתים עשרה - ח'אן. והשווה: מ' שרון, 'תולדות הח'אנים בארץ ישראל', בתוך: א' שילר (עורך), **הר תבור וסביבתו, קרדום 20** (1982), עמ' 109-116. מעט מאוחר יותר, מהתקופה הממלוכית ואילך, קיבל המונח **רבאט** משמעות נוספת ושימש, בעיקר בערים, כשם למבנה שבו התגוררו דרווישים סופים ('נזירים' מוסלמיים) שכונו **רבאט** - כשמו של מקום מגוריהם שלעתים רבות נכלל בתחומי מוסד סופי (תנקה).

כמי שבנה את הגשר בין ח'ספין לנווה (כנראה ג'סר א-רֶקָאד).⁷⁶ ב-1217, במהלך מסע הצלב החמישי, פלשו צבאות הצלבנים מבסיסם בעכו אל דרום הגולן, הביאו לנסיגתו של אל-מלך אל-עאדל המוסלמי שחנה עם צבאותיו באזור פיק, והתקדמו עד ח'ספין שעל הדרך לדמשק.⁷⁷ שנים אחדות אחר כך, מציין ההיסטוריון הערבי יאקות בספרו (נכתב ב-1225 לספירה) את ח'ספין כיישוב בחורן המצוי "בין נווה והירדן, על אם הדרך היורדת למצרים" ומרוחק מדמשק חמש עשרה פרסאות (ראה להלן איור מספר 8).⁷⁸ בראשית תקופת השלטון העותמני (1596), נזכר השם ח'ספין בין שאר שמות היישובים ברשימת מסים של האזור, שנמצאה בארכיון העותמני באנקרה.⁷⁹ בדפּתֶר (פנקס המסים) נרשמו בכפר 13 בתי אב ו-10 גברים שאינם בעלי

- במקרים אחדים שימש המבנה למגורי עניים וזקנים חסרי כול שלא היו סופים, אך ניהלו אורח חיים דתי כבמנזר. השליטים הממלוכים, שנועדו בדבקותם הדתית, בנו בערים רבאטים רבים (למשל בירושלים, בחברון, בדמשק) שיוחדו, כמחנות חסד מוסלמית, גם לשיכון חינם של עולי רגל ונוסעים עניים בנוסף לאוכלוסיית הקבע שלהם (למשל רבאט אל-בציר ורבאט מנצורי בירושלים). דיון ממצה במושג ראה: D.P. Little, 'The Nature of Khanqahs, Ribats, and Zawiyas under the Mamluks', in W.B. Hallaq & D.P. Little (eds.), *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams*, Leiden 1991, pp. 91-105. בהתייחס למקומו של הכפר ח'ספין ולגודלו בתקופה הממלוכית לא סביר שהמבנה שימש למגורי סופים כבערים הגדולות, ונראה שהיה זה ביצור ממלכתי למטרות צבאיות. ייתכן כי השם מרמז גם כי המבנה אויש בלוחמים סופים, שידוע כי נמנו עם גדודיו של צאלח אל-דין. תודתנו הרבה לחיים בן-דוד שהפנה את תשומת לבנו לעניין בניית הרבאט הנזכר, ובמיוחד ליהושע פרנקל על ההערות המועילות ועל פירוש המקורות המוסלמיים.
76. ראה: Sibṭ Ibn al-Jauzī, *Mir'at Az-Zemān*, (ed. by J.R. Jewett), Chicago 1907, pp. 305-306. בכתב היד נזכר היישוב בשם حشفين (חשפין, בח"ת לועית ושי"ן ימנית), בפסקה המתייחסת לשנת 1190 לספירה. פסקה זו נזכרה מאוחר יותר גם אצל נועיימי (לעיל, הערה 75), אך שם רשום היישוב בשם ג'נין. האמפריז R.S. Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, New York 1977, p. 426, הביא גם הוא את המקור הזה, אך שם טעה ותרגם את המילה קנאטיר ('קשתות'), המכוונת במקרה זה לגשר, כאמת מים. ג'סר א-רֶקָאד בנוי משמונה קשתות מרשימות, ואילו קיומה של אמת מים בין היישובים אינו הגיוני.
77. ראה: פראוור (לעיל, הערה 73), ב, עמ' 130. הזכרת ח'ספין במהלך נסיגתו של אל-מלך אל-עאדל נזכרת בכרוניקות צלבניות ומוסלמיות אחדות. חשיבות התחום כאזור גבול ניכרת גם בבנייתו (שיפוצו?) של ח'אן אל-עקבה (לעיל, הערה 70), שנים אחדות קודם למסע הצלב החמישי. על פי כתובת ההנצחה שנקבעה בח'אן, הוא נבנה ב-1213 על ידי האמיר עז אל-דין - שליט המחוז, שהיה כפוף לאל-מלך אל-עאדל ובנו אל-מלך אל-מעט'ם ששלטו מדמשק על כל ארץ ישראל. בכתובת נזכר עז אל-דין כ"שר הצבאות הגדול, ... העומד על משמר הגבול". ראה צילום, תעתיק ותרגום של הכתובת: ז' וילנאי, *גולן וחרמון*, ירושלים 1970, עמ' 125.
78. יאקות, *מעגים אלבולדאן* (מהדורת לייפציג 1847), ב, עמ' 443.
79. W.D. Hütteroth & K. Abdulfatah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 197; וראה גם מעוז, *רה"ג בעת העתיקה*, עמ' 124-128.

משפחות. על פי פירוט המסים ששולמו נראה כי התושבים התפרנסו מגידול חיטה, שעורה, גידולי קיץ ובקר.

הכפר ח'ספין ומרכז חספין בעת החדשה

במאה התשע עשרה נזכר שם המקום בספריהם של נוסעים ארופיים שעברו באזור, ביניהם בורקהארדט (בשם ובתעתיק השגויים: خستين, Khastein),⁸⁰ אוליפנט (Khisfin),⁸¹ שומאכר (Khisfin, Chisfin, خسفين),⁸² ואף אליהו שייד,⁸³ פקידו של הברון רוטשילד (Khasfin). בורקהארדט, שעבר בח'ספין באביב 1812, לא הזכיר במקום תושבים, רק "שטח נרחב של חורבות הבנויות מאבני הבזלת המקומיות השחורות, וללא שום מבנה בעל חשיבות",⁸⁴ ונראה כי בעת ביקורו לא היה האתר מיושב. אוליפנט, שביקר במקום בראשית שנת 1885 (ראה איור מספר 3), מזכיר אותו ככפר מיושב ובפאתיו מבנה מבוצר גדול, ייתכן שהוא הרבאט שנזכר לעיל.⁸⁵ שומאכר תיאר גם הוא אותו מבנה ומסר כי על פי עדותו של שיח' הכפר פיק, אוכלס הכפר ח'ספין מחדש באמצע המאה התשע עשרה על ידי תושבים מעיירת המחוז

80. J.L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822, p. 281.
81. L. Oliphant, 'Exploration NE of Lake Tiberias and in Jaulan', *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* 18 (1886), pp. 82-89; Idem, 'A trip to the North-East of Lake Tiberias in the Jaulan', in G. Schumacher, *Across the Jordan*, London 1886, pp. 255-259; Idem, *Haifa or Life in Modern Palestine*, Edinburgh & London 1887, pp. 250-255.

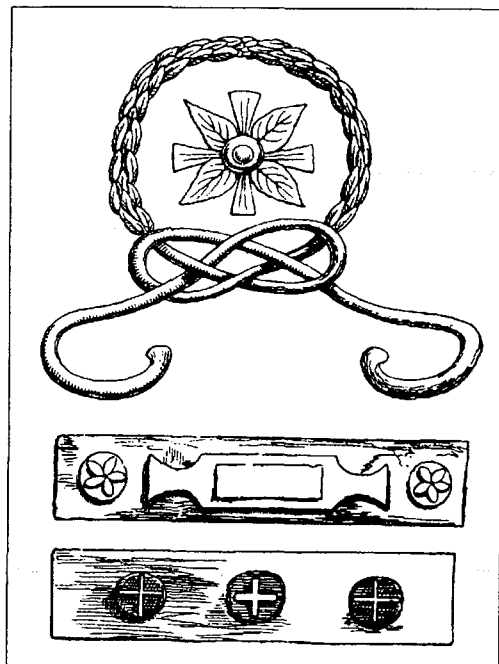
82. שומאכר, גולן, עמ' 184-186.

83. א' שייד, *זכרונות 1883-1899* (תרגם א' עמיר), ירושלים תשמ"ג, עמ' 155.

84. מאוחר יותר ציטט שומאכר בטעות (גולן, עמ' 184) את בורקהארדט המתאר בין חורבות בח'ספין "שרידים של מבנה חשוב מאוד". הסיבה לציטוט המוטעה היא ששומאכר עצמו אכן איתר בכפר מבנה כזה, אך את ספרו של בורקהארדט לא ציטט מהמקור אלא מתקציר שנערך על ידי ק' רייטר ב-1850.

85. אוליפנט (לעיל, הערה 81) ציין בסמוך לכפר מבנה מבוצר שגודלו 68 × 54 יארד, שאותו חשב לצלבני. שומאכר (גולן, עמ' 184) ציין את מקומו של המבנה בקצה המערבי של חורבות הכפר, אך לדעתו זהו מבנה מבוצר או ח'אן בסגנון מוסלמי קדום. הוא סקר וצייר את תכנית המבנה הכוללת פתח בדרום; חומה מוצקה בעובי 3-2 מ', בעלת שיפוע מצדה החיצון וקיר תמך צמוד במזרח; מבנים לחומה חצר מלבנית מוקפת קירות, היוצרים בינם לבין החומה מסדרונות ארוכים ברוחב כ-6 מ' (שורות חדרים?) בכל היקף הבניין. המבנה המבוצר בח'ספין אינו ניכר על פני השטח כיום, וייתכן, כפי שהציע אורמן (בתי כנסת, עמ' 559), שאבניו נשדדו לבנייני הצבא הסורי שנבנו מסביב לכפר ח'ספין לאחר 1950. לא נראה לקשור את המבנה למקומו של הביצור הצלבני הנזכר בתחילת המאה השתים עשרה בסמוך לאל על (לעיל, הערה 67), וסביר יותר כי זהו אחד הח'אנים המבוצרים שהוקמו לאורך הדרך, ואולי הרבאט הנזכר במאה השתים עשרה (לעיל, הערה 75).

פיק.⁸⁶ שומאכר ציין כי בעת ביקורו במקום ב-1885, היו בכפר ח'ספין "בקושי שישים 'בקתות' מיושבות והתגוררו בהן כ-270 תושבים". שייד ציין כשעבר באזור (1891) כי בכפר "כשלושים בתים רופסים". בעשור האחרון של המאה התשע עשרה, במסגרת התכנון של קו מסילת הברזל חיפה-דמשק (שחלקו כונה מאוחר יותר - 'רכבת העמק'), הוצע כי המסילה תעבור בתוואי נחל סמך - אל על - ח'ספין - ג'סר א-ירקאד - נווה. על פי מסמכים ומפות התכנון מתקופה זו, תוכנן להקים תחנת רכבת בכפר ח'ספין,⁸⁷ אך בסופו של דבר נסללה המסילה בתוואי שונה, דרך ערוץ הירמוק.

איור מספר 3: אבני בזלת מעוטרת מח'ספין שצוירו על ידי לורנס אוליפנט בביקורו בכפר ב-1885 (מתוך: L. Oliphant, Exploration NE of Lake Tiberias and in Jaulan, (PEF Q. St. 18 [1886], p. 88

86. שומאכר, גולן, עמ' 143. הוא מסר את העדות לאכלוס מחדש מפי השיח' דיאב מהכפר פיק. שומאכר שיער כי המקרה ארע בתקופת שלטונו של אברהים פחה המצרי בארץ ישראל (1831-1840), אך אין לכך סימוכין היסטוריים. מאוחר יותר הפכו חוקרים אחדים את השערתו של שומאכר לעובדה מוחלטת, ראה למשל: 'י רות', 'רמת הגולן במאה השנים האחרונות', בתוך: הגולן לקט מאמרים, תל אביב תשל"א, עמ' 307; נ' שור, 'שלטון שבטי הענזה בגולן כפי שהוא משתקף בספרות הנוסעים הנוצריים במאות ה-17-19', בתוך: א' דגני ומ' ענבר (עורכים), ארץ הגולן, תל אביב תשנ"ד, עמ' 312.

87. M. Hartmann, 'Das Bahnnetz Mittelsyriens', *Zeitschrift des Deutschen Palaestina Vereins* 17 (1894), p. 63, Map included. וראה גם: ח' בן דוד, 'הנה באה הרכבת', ארץ הגולן 130 (מרץ 1988), עמ' 19-18; הנ"ל, 'תוואי מסילת הברזל דמשק-חיפה דרך דרום הגולן', קתדרה 62 (תשנ"ב), עמ' 176-178.

בסוף המאה התשע עשרה מסרו השלטונות העותמניים שטחים רבים בדרום הגולן, בהם אדמות בקרבת הכפר ח'ספין, לידי של מוחמד סעיד באשא ('פחה') - פאודל כורדי תושב דמשק. נחלותיו, שכללו שטחים נרחבים אחדים מן החדר במזרח ועד בקעת הבטיחה על שפת הכינרת, עברו אתר כך לידי יורשו - עבדול רחמאן אל-יוסף באשא, הידוע בכינויו 'הבק'. מ-1930 ניסה יהושע חנקין, מנהל חברת הכשרת היישוב, לרכוש מיורשיו של 'הבק' את אדמות ח'ספין בשביל העם היהודי. בדין וחשבון שכתבו אנשי פיק"א על ביקורם באזור,⁸⁸ ציינו כי מחצית תושביו של הכפר ח'ספין הם נוצרים הקשורים באחיהם החיים מזרחה בחורן, ולעומתו בכל שאר הכפרים אין תושבים נוצריים.⁸⁹ ב-1934 נחתם חוזה התקשרות בין חנקין לבין בעלי הקרקע, אך בסופו של דבר הרכישה לא יצאה אל הפועל.⁹⁰ כדי לקדם את רכישת נכסי משפחת 'הבק', סייר יוסף וייץ, מנהל מחלקת הקרקעות של הקרן הקיימת לישראל, ב-1944, בלוויית חברי קיבוץ עין גב, בנחלת המשפחה בגולן. הם עברו בכפר ח'ספין ולנו אצל השיח' הבדואי שהתגורר בג'חדר - "החוה בכיספין השייכת לפחה" - על פי יומנו של וייץ.⁹¹ במפקד אוכלוסין סורי שנערך ב-1955 נרשמו בכפר 1079 תושבים, רובם מוסלמים סונים ומיעוטם, 220 תושבים, נוצרים יוונים-אורתודוקסים.⁹² בשנות השישים היה הכפר בנוי סביב גרעין מרכזי צפוף ובמרכזו מסגד, חנויות, דוכנים של בעלי מלאכה וטחנת קמח ממונעת. מדרום-מערב שכן

88. דו"ח המסע נכתב על ידי א' אייזנברג, מנהל סניף פיק"א בחיפה, וע' חזנוב, אגרונום בשרות פיק"א. עותק מדו"ח זה נמצא בקוניטרה לאחר מלחמת ששת הימים, והוא נושא את הכותרת: "דו"ח ביקור באדמות יורשיו של עבדול רחמן פשה אל יוסוף בסוריה בחברת מר חזנוב ב-3.7.1930". עותקים נוספים מצויים בארכיון הציוני, וראה: צ' אילן, **הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן 1871-1947**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 310, במיוחד הערה 33; הנ"ל, 'מסע לרכישת אדמות הגולן ב-1930', **ארץ הגולן** 51 (יולי 1981), עמ' 12-13.

89. אין עדות לקשר ישיר בין האוכלוסייה הנוצרית בכפר ח'ספין במאה העשרים לתושביו הנוצרים בתקופה הביזאנטית. האוכלוסייה הנוצרית של דרום הגולן בתקופה הביזאנטית התמעטה מהמאה השמינית, וכנראה חדלה להתקיים במהלך התקופה הערבית הקדומה או בעת מלחמות המוסלמים והצלבנים. נראה כי מקור התושבים הנוצרים שהתגוררו באמצע המאה העשרים ביישובי דרום הגולן (ח'ספין - יוונים-אורתודוקסים; פיק - יוונים-קתולים וארבעה פרוטסטנטים; אל על (?) - תושבים נוצרים ע"פ בלאושיילד, להלן, הערה 93) הוא בהגירה, בעיקר מריכוז האוכלוסייה הנוצרית-סורית שהתגוררה בכפרי הבשן במזרח, ואולי גם מתחומי סוריה בכלל.

90. ראה: צ' אילן, **הכמיהה להתיישבות יהודית** (לעיל, הערה 88), עמ' 310-316.

91. ראה: י' וייץ, 'בגולן התחתון - לגשר הקד', **גליונות יח/ח (תש"ה)**, עמ' 84-86; תיאור המסע כולו פורסם במקובץ מאוחר יותר: י' וייץ, **נוף ואדם**, תל אביב (ללא תאריך, תשט"ו על פי הדברים בהקדמה), עמ' 150; וראה גם: אילן, שם, עמ' 322.

92. ראה: A.S. Bagh, *Le Région de Djolan (Étude de Géographie Régionale)*, Imp. Univ. de Damas 1961 (Paris, 1958), pp. 340, 350-353.

מחנה צבאי סורי גדול ובינו לבין הכפר נבנה מגדל מים. תושבי הכפר התפרנסו מפלחה ומגידולי שלחין, מעצי פרי וממרעה בקר.⁹³ ב-1967, במהלך מלחמת ששת הימים, ננטש הכפר הסורי, וכיום מתגוררים תושביו הפליטים בסוריה. ב-1969 השתכנו במבני המחנה הצבאי הסורי הנטוש חברי מושב רמת מגשימים וב-1972 עברו אל נקודת הקבע של המושב שנבנתה ממערב לחורבות הכפר ח'ספין.

עם חידוש היישוב היהודי בגולן לאחר מלחמת ששת הימים, תוכננה הקמתו של מרכז גושי ליישובי דרום הגולן באתר א-צפירה, המצוי כשני ק"מ ממערב לחורבות הכפר הסורי ח'ספין. ליישוב המתוכנן וגם לעמותת מושבי האזור שעסקה בהקמתו ניתן על ידי המוסדות המתכננים השם המזור **חספית** (ראה איור מספר 4).⁹⁴ ב-1971 קבעה ועדת השמות הממשלתית ליישוב המתוכנן את השם **ח'ספין**.⁹⁵ שם זה החליף את השם **חספית** הרשום במפות התכנון, ומכאן ואילך נרשם היישוב בשם **ח'ספין**.

93. ראה: ' בלאושילד, **הגאוגרפיה היישובית של הגולן במאה ה-20 עד ערב מלחמת ששת הימים**, עבודת גמר לסיום ב"ס תיכון, כפר בלום 1975.

94. אולי היה זה ניסיון לתת לשם צליל עברי, ואולי היה פה ניסיון למודרניזציה של השם, כמנהג האפנתי לקרוא שמות נשיים בסופית -ית (כמו שרית, דלית); לגופו של עניין ראה: תכנית אזורית לפיתוח וישוב הגולן, חבל הגליל, ינואר 1969; ג' ויתקין, 'תכניות ראשונות בגולן 1969-1971, המפעל ההתיישבותי בגולן', **אופקים בגאוגרפיה** 13 (1985), מפה בעמ' 18; **רמת הגולן, תכנית פיתוח כוללת לתקופה 1973-1977**, ההסתדרות הציונית הכללית - חטיבת ההתיישבות, יולי 1973. גם בשנות ה-80 המשיכו גורמי התכנון להשתמש בשם מזור זה, על אף החלטת ועדת השמות (להלן, הערה 95) ולמרות שבמפות הרשמיות כבר נקרא היישוב תקופה ארוכה בשם ח'ספין, וראה: **רבותיים נוספים בגולן, תכנית אופרטיבית לפיתוח מואץ 1982-1987**, ההסתדרות הציונית - החטיבה להתיישבות חבל הגליל, פברואר 1982; **קווים לתוכנית פיתוח רמת הגולן 1984-1994**, ההסתדרות הציונית העולמית, החטיבה להתיישבות חבל הגליל, צוות לתכנון אזורי כולל, חוברת רקע לכנס הגולן, דצמבר 1984; כן הופיע השם **חספית**, בין שאר שמות היישובים בגולן, בשער האחורי של **ארץ הגולן** (בטאון יישובי הגולן) מהגיליון הראשון (יולי 1978) ועד אוקטובר 1986.

95. חברי ועדת המשנה לשמות היסטוריים ציינו כי המקום נזכר בספרי מקבים, בתוספתא ובירושלמי (כתובת רחוב עדיין לא התגלתה), והתלבטו בין השמות חספיה, חספון וח'ספין. הם החליטו להמליץ על השם האחרון, אך נימוקיהם לא נרשמו בזיכרון הדברים (ד"ח הוועדה ההיסטורית מס' 55, "ט באייר תשל"א; ד"ח ועדת המשנה לשמות יישובים, מס' 101, "א סיון תשל"א). הצעתם לשם מוצע למרכז הכפרי אושרה במליאת ועדת השמות הממשלתית (ד"ח המליאה מס' 195, 9.7.1971). תודתנו לחנה ביתן - המרכזת המדעית של הוועדה - על המידע מארכיון ועדת השמות. ראוי לציין כי השם **חספין** אינו מצוי במקורות היהודיים כשמו של היישוב. מן הסתם, הסיומת '-ין' בשמו של הכפר הערבי, והקישור הידוע לשם שבספרי מקבים הביאו לקביעת השם הנוכחי.

ארץ הגלעד (1880), אך בה רשום ממזרח לכינרת רק הכפר פיק.¹⁰⁴ לראשונה נרשם נכונה שם הכפר במפה - Khisfin, ב-1886, בתרשים המצורף למאמר של אוליפנט

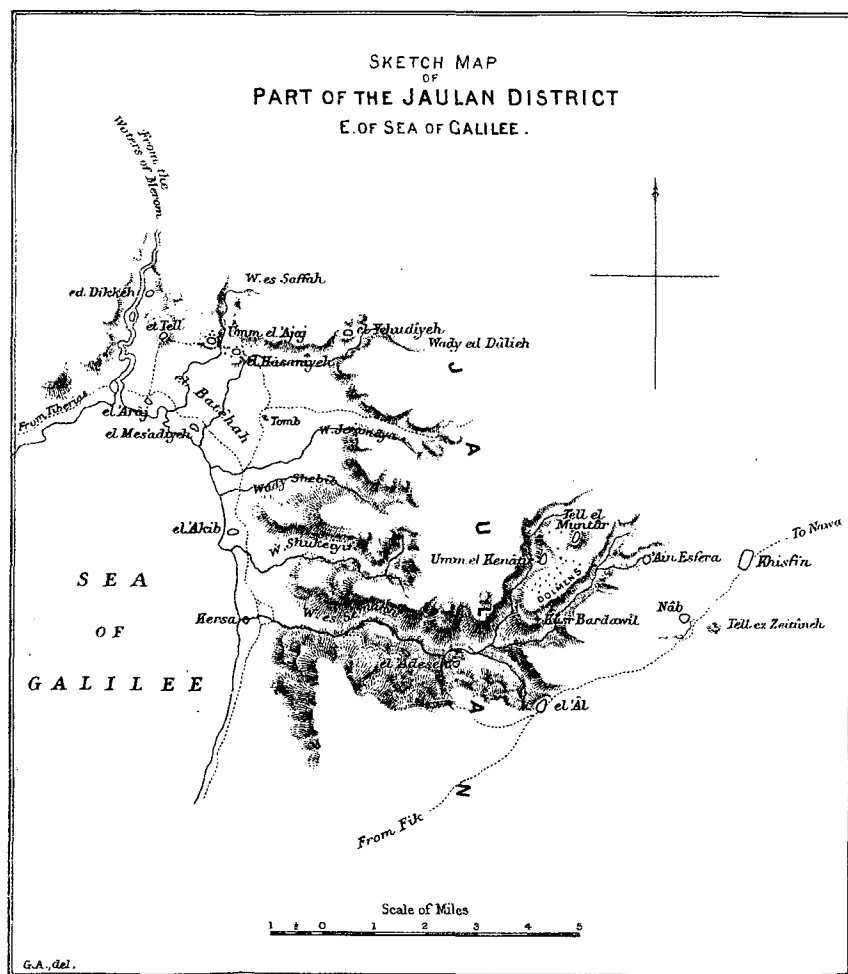

איור מספר 5: קטע ממפת האזור באטלס של צימרמן (לעיל הערה 103). במפה מופיע היישוב בשם Khastin (סומן פה במעגל).

104. L. Oliphant, *The Land of Gilead*, London 1880.

המתאר את המסע שערך בדרום הגולן בראשית 1885 (ראה איור מספר 6).¹⁰⁵

את המפה המפורטת הראשונה של הגולן הכין גוטליב שומאכר ב-1885, והיא נדפסה לראשונה ב-1886, בקנה מידה 1:152,000, בשפה הגרמנית, במצורף למאמר המסכם את הסקר שערך שומאכר בגולן.¹⁰⁶ המאמר פורסם ב-1888 כספר

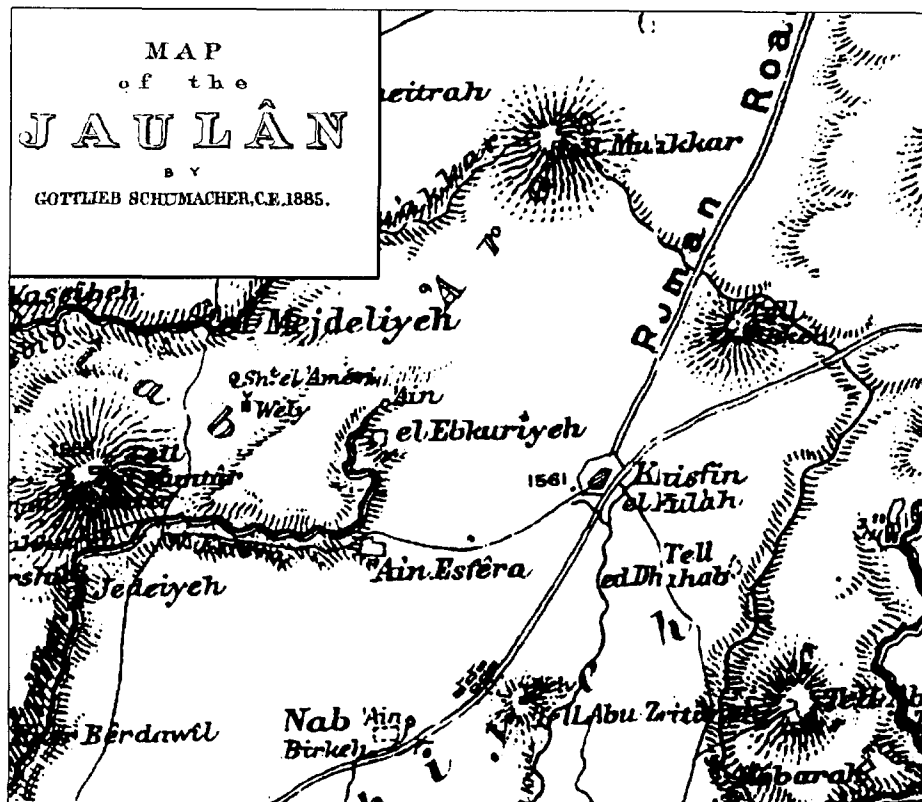

איור מספר 6: מפת דרום הגולן שהוכנה בעקבות סיוריו של לורנס אוליפנט באזור ב-1885 (מתוך: L. Oliphant, Exploration NE of lake Tiberias and in Jaulan, *PEF Q. St.* 18 [1886], ללא מספר עמוד).

105. לעיל, הערה 81.

אליו כנספח (טבלה 5). המפה הוכנה בעקבות סקר שערך בשנים 1883-1885, לבדיקת תוואים

באנגלית, ובו נדפסה המפה בשנית בקנה מידה שונה - 1:168,960 (שלוש שמיניות אינץ' למייל), בשינויים קלים ובתעתיק השמות לאנגלית (ראה איור מספר 7).¹⁰⁷

איור מספר 7: הכפר ח'ספין ותחומו ב-1885 במפתו של שומאכר. שים לב לציון המבנה המבוצר (el Kulâh) ולדרך הראשית המובילה לחורן העוברת בשולי הכפר, בעוד שהדרך לכיוון תל פארס יוצאת מהחלק הצפוני של הכפר, ללא חיבור ברור לדרך הראשית. הכפר המצוין כ'עין אספיירה' (Ain Esfêra) הוא מקומו של המרכז האזורי חיספין כיום (מתוך המפה שצורפה לספר: (G. Schumacher, *The Jaulan*, London 1888

אפשריים לסלילת מסילת ברזל בין עכו-חיפה לדמשק. המיפוי נערך מטעם האגודה הגרמנית לחקירת ארץ ישראל (DPV), והמפה סורטטה בהתאם למפות סקר ארץ ישראל המערבית של הקרן הבריטית (PEF), באותו קנה מידה (אינץ' למייל - 1:63,360) ובסגנון תיאור פרטים דומה. מפה מקורית בקנ"מ זה נזכרת על ידי שומאכר (גולן, עמ' 6) כמקור שממנו הוקטנה המפה באנגלית (להלן, הערה 107) ונראה כי שימשה כטייטה למפות שפורסמו, אך לא נדפסה. קנה המידה החדש במפה שנדפסה ראשונה - 1:152,000, מקורו כנראה בשילוב משונה של השיטה המטרית והשיטה האנגלית - הקטנת המפה המקורית לקנ"מ: 1 ס"מ ל-60,000 אינץ' בקירוב.

107. ביוזמת 'הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל' (PEF), תורגמה עבודתו של שומאכר לאנגלית ונדפסה כספר נפרד בשם *The Jaulan* (לעיל, הערה 57). הכיתובים לשמות היישובים וליתר

במפה רשום הכפר בשם Chisfîn (1886, בתעתיק לגרמנית), Khisfin (1888, בתעתיק לאנגלית), ולידו רשום el Kûlâh/el Qal'a (קלעה - 'המבנה המבוצר'). ליד הכפר צוינה נקודת גובה שנמדדה באמצעות ברומטר - 476 מ' (1561 רגל בנוסח באנגלית), סטייה מהרום הגאוגרפי המדוד כיום - 435 מ' מעל פני הים, הנובעת מתנאי המדידה במאה הקודמת. הדרך הראשית שהובילה ממרגלות הגולן דרך פיק וח'ספין אל הגשר שעל נהר הַרְקָאד ומשם דרך נווה אל החֶזְקָאן, רשומה במפה מדרום לפיק בשם Sultaneh el-' Akabeh (סולטנה אל עקבה - 'הדרך' הסולטנית 'הממלכתית') של המעלה [פיק]), ועל פי הסרטוט היא עוברת בשוליים המזרחיים של הכפר ח'ספין.¹⁰⁸ דרך ראשית נוספת, הרשומה כ'דרך רומאית', יוצאת מהחלק הצפוני של הכפר ומובילה אל ח'אן ג'חדר ומשם לכיוון דמשק. שתי דרכים משניות היוצאות מהכפר מסומנות במפה: האחת מובילה מערבה ל-Ain Esfêra (עין א-צפירה) והשנייה לדרום-מזרח לכיוון Kefr el Mâ (כפר אל-מא).

מכאן ועד 1920 היו מפותיו של שומאכר הבסיס לכל המפות והאטלסים שמסרו מידע על האזור. הנוסח האנגלי של מפת שומאכר נכלל ללא שינוי במפת ארץ ישראל של 'הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל' (PEF), שהודפסה ב-1890, בקנה מידה 1:168,960 ובשנים עשר גיליונות, והייתה למפה הטופוגראפית העדכנית הכוללת את תחום עבר הירדן המזרחי.¹⁰⁹ גם במפות גאוגרפיות כלליות שפורסמו בתקופה זו: מפות פלשתינה (1891) וסוריה-מסופוטמיה (1893) של קיפרט,¹¹⁰ מפת

העצמים הגאוגרפיים תועתקו לאנגלית וסודרו במפה באופן שונה מזה שבמפת 1886, אך סרטוט התשתית עצמה - דרכים, ערוצים וכו', זהה בשתי המפות. מדרונות ומתלולים הוצגו במפה שבספר על ידי קווקווים, בשונה מהמפה הקודמת שבה השתמש שומאכר להצללה בניקוד עדין.

108. מאוחר יותר כונתה הדרך כולה - שבה הובלה החיטה מהחורן דרך מעלה פיק, נחל יבנאל ובקעת בית נטופה לעכו, בשם **דֶּבְּ אֶל חֶזְקָא** ('דרך החורנים'). וראה גם לעיל, הערה 70.

109. *Palestine* 1:168,960 (sheet 7), compiled by G. Armstrong and revised by C.W. Wilson & C.R. Conder, London 1890. תחום עבר הירדן המזרחי לא נכלל במפות ארץ ישראל של ה-PEF שפורסמו קודם לכן. מהדורה שנייה של מפת 1890 הנ"ל פורסמה בצבעים בשנת 1900 על ידי אותם מחברים, ובה הוספו שמות וזיהויים של יישובים עתיקים. רוב האתרים המזוהים בדרום הגולן הם אלו הנזכרים בספרי המקבים; עלמה מסומנת בכפר אל-מא, אך כספון אינה מזוהה. בתחום החורן מסומנים גולן, רפון, עשתרות וקרניים. המפה הצבעונית משנת 1900 צולמה והודפסה ללא שינוי ב-1915, כסט הכולל 22 גיליונות בשחור-לבן, על ידי מפקדת הצבא הגרמני לצורך פעולותיה הצבאיות בארץ ישראל. לגיליון דרום הגולן הוסף תוואי מסילת הרכבת לאורך ערוץ הירמוק, ראה: *Karte von Palästina* (Armstrong, Wilson und Conder), 1:168,960, Photo. der Kartogr. Abtlg. des Stello. Generalstabes der Armee 1915, Blatt 7.

110. R. Kipert, *Neue Handkarte von Palästina* (bearbeitet von H. Kipert), Berlin 1893; 1891. Idem, *Syrien und Mesopotamien* 1, Berlin 1893; 1891.

בארתולומיא (1893)¹¹¹ והאטלס העולמי של אנדרי (1896)¹¹², רשום היישוב בשם 'ח'ספין' (Khisfin, Chisfin). ב-1899 פרסם שומאכר את 'מפת הגולן ומערב החורן', שכללה את מפת הגולן הישנה בתוספת תחום נרחב ממזרח לרקאד.¹¹³ במפה זו נרשם לראשונה, מדרום לכפר ח'ספין, מעיין קטן (Quelle במפה) ללא מיקום מדויק.

במסגרת מפעל המיפוי של כל צפון עבר הירדן המזרחי שיזמה 'האגודה הגרמנית לחקירת פלשתינה' (DPV), סייר שומאכר בדרום הגולן ועבר פעמיים בכפר ח'ספין, באביב ובקיץ של 1913, לשם עדכון מפתו הישנה. הוא ציין בכפר 52 'בקתות', ואת המעיין הנזכר.¹¹⁴ בסיום פעולות המיפוי הוכנה מפת עבר הירדן המזרחי המתארת את התחום מהיבוק ועד החרמון, בקנה מידה אינץ' למייל ובצבעים. מרכז הגולן וצפונו נכללו בגיליון כפול שהודפס ב-1913, אולם פרסום יתר הגיליונות, ובהם גיליון דרום הגולן הכולל את היישוב ח'ספין, התעכב בשל מלחמת העולם הראשונה.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה (1918), במהלך ההפוגה במערכה על ארץ ישראל בין צבאות הבריטים לטורקים, נדפסו על ידי הבריטים מהדורות מעודכנות של מפות ה-PEF, שהתבססו לגבי דרום הגולן על מפת שומאכר הישנה. במפת האזור שהוכנה בחפזון המלחמה, הועתק שם הכפר כ-Khisfin el Kulah, ללא הבחנה בין שם היישוב לציון ה'קלעה' שלידי.¹¹⁵ כל הדרכים היוצאות מהכפר במפתו

111. J.G. Bartholomew, *Quarter-inch Map of Palestine with Orographical Colouring*, London 1893. במפה סומן תוואי מסילת הרכבת המתוכנן (לעיל, הערה 87) כמסילה קיימת. מפה זו צורפה לספרו המפורסם, רב המהדורות ורחב התפוצה, של א"ד סמית, *הגיאוגרפיה ההיסטורית של הארץ הקדושה*, שפורסם ב-1894, והייתה גם מפת הבסיס לאטלס שלו (להלן, הערה 147).

112. R. Andrée, *Andrees allgemeiner Handatlas*, Bielefeld-Leipzig 1896, Map 109: Palästina.

113. G. Schumacher, 'Ergänzungen zu meiner Karte de Dscholan und westlichen Hauran', *ZDPV* 22 (1899), pp. 178-181, Taf. 4: Karte des Ostjordanlandes Blatt 1 (1:152,000). מפה זו פורסמה (בתעתיק השמות לאנגלית) כבר ב-1890, כחלק ממפת ארץ ישראל של ה-PEF (לעיל, הערה 109).

114. G. Schumacher, 'Unsere Arbeiten im Ostjordanlande 6', *ZDPV* 37 (1914), p. 264; idem, 'Unsere Arbeiten im Ostjordanlande 8', *ZDPV*, 40 (1917), p. 145.

115. *Syria-Haifa* 1:250,000, War Office - July 1915 - GSGS 2321, the Survey of Egypt 1915, 2nd ed., April 1918 (small corrections 23/5/1918). במפה המקורית של שומאכר (1888) אכן ניתן לקרוא כך, היות שהמילה 'el Kulah' רשומה בהמשך ישיר ובאותה צורת אות מתחת לשם היישוב. מהערך 'חספין' בספר שבו הובאה המפה (שומאכר, גולן, עמ' 184-186), ברור כי הכוונה היא למבנה המבוצר בסמוך לכפר. שומאכר לא ציין בערך 'ח'ספין' את המבנה בשם הערבי 'אל-קלעה', אך במפתח הביא תעתיק כזה (Kulah) מהשפה הערבית, בערך המתייחס לקלעת אל-חצון (שם, עמ' 288), בלוויית הביאור "The Castle Citadel".

של שומאכר מופיעות גם כאן, אך מתאר הכפר לא סורטט והדרך הראשית הבאה מאל על סומנה כמתפצלת לשני נתיבים זהים. המידע החדש באמת שהוצג במפות הבריטיות, עוד קודם שכבשו את האזור, הוא סימון נתוני עבירות, כנראה על פי פענוח תצלומי אוויר. הדרך הראשית מפיק לח'ספין מסומנת בנקודות אדומות בתוך דרך פרדות, וגם כ"דרך אפשרית לסוסים ולתובלת מטען רק בעונה היבשה". בגיליון דרום הגולן בקנה מידה אינץ' למייל, שפורסם בספטמבר 1918, לפני הכיבוש של צפון ארץ ישראל,¹¹⁶ נוסף סימון בנקודות אדומות של נתיב ישר ('קו אוויר' ולא דרך) מח'ספין לכיוון צפון-מערב - עד מזרעת קוניטרה.¹¹⁷

בשלהי המלחמה (1918), הדפיסו הגרמנים את מפת ארץ ישראל בקנה מידה של 1:50,000, ב-37 גיליונות, בשחור לבן.¹¹⁸ בניגוד לבריטים, היה בידי הגרמנים מידע מפורט לגבי אזור ח'ספין, שכן הסתייעו בפועל בעזרתו של שומאכר, שהצטרף אל יחידת המיפוי הגרמנית ב-1918 ונעזר במסמכי המיפוי המקוריים ובטיוטות מפת עבר-הירדן שהיו אלו.¹¹⁹ לעריכת גיליון *Mkês*, נעשה שימוש בטיוטה של גיליון דרום הגולן בקנה מידה 1:63,000, שנגזז זמנית ב-1913. השטח המתואר בגיליון שנדפס מסתיים ממש בגבול הכפר ח'ספין, והמפה כוללת פרטים חדשים רבים לגבי התחום שמדרום לכפר.¹²⁰ גיליון *Mkês* נושא את התאריך 2.9.1918, שבועות אחדים לפני

116. *Mezerib, one Inch to Statute Mile, Reproduced by the survey of Egypt, 1st edition, Sept. 1918*. במהלך ההיערכות למתקפה לא היו בידי הבריטים מפות של עבר-הירדן המזרחי בקנה מידה מתאים לצורכי יחידות השדה, היות שמפות ה-PEF של ארץ ישראל שפורסמו בקנה מידה זה, לא כללו את עבר הירדן המזרחי (לעיל, הערה 109). מסיבה זו סרטטה יחידת המודדים הבריטית, ממש ערב המתקפה, את הגיליון המקורי הנזכר של דרום הגולן.

117. בנתיב זה סלול כיום כביש מהיר ורחב הידוע בשם 'כביש המפלים'.

118. ראה: ד' עמירן, 'מפות טופוגרפיות של ארץ ישראל מימי מלחמת העולם הראשונה', ארץ ישראל, ב (תשי"ג), עמ' 34-35, ושם תרשים מפתח לגיליונות המפה הגרמנית.

119. כך רשום בשולי הגיליונות הכוללים את מפות עבר הירדן המזרחי של הצבא הגרמני, למשל גיליונות 38-39, 46. שומאכר התגורר במושבה הגרמנית בחיפה, שם מצוי 'בית שומאכר' עד היום. יחידת המיפוי פעלה בנצרת ואחר כך בדמשק, ראה: ד' גביש, 'מפות המערכה במלחמת העולם הראשונה, בתוך: מ' אליאב (עורך), **במצור ובמצוק, ארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 206-209.

120. השוואת הגיליון של דרום הגולן (שומאכר, 1920; להלן, הערה 122) לגיליון *Mkês* מראה כי המפות זהות כמעט בכל הפרטים: הדרכים, הסרטוט, סימון גושי המבנים בכפרים והשמות ופרטי הנוף שהוספו מאז מפת 1886. בין גיליון *Mkês* למפת 1920 קיימים הבדלים אחדים, הן בכיתוב והן בשמות. למשל: התל בין ח'ספין לגאב נרשם במפה הצבאית כ-Tell Abu 'Zetani', אך במפת 1920 נשמט כנראה השם והמקום רשום רק כ-'weli'. הבכרה ליד נוב רשומה במפת הצבא 'Birket Nab' ובמפה השנייה 'el birke'. על פי שינויים קטנים אלה נראה כי עריכת המפה נמשכה גם לאחר ההדפסה הצבאית.

כיבוש האזור על ידי הבריטים (צמח נכבשה ב-25.9.1918).¹²¹ לעומת זאת את גיליון *Chisfin*, הרשום במקרא למפה בצמוד (מצפון) לגיליון הקודם, לא הספיקו הגרמנים להוציא לאור.

בשנים 1920-1921 הודפסו כל גיליונות מפת עבר הירדן המזרחי שפרסומם התעכב בשל המלחמה. הגיליון הכולל את היישוב ח'ספין הודפס ב-1920,¹²² ובו רשום הכפר בשם *Chisfin*, ולידו המבנה המבוצר (*el-kal'a*). במזרח הכפר סומן מקומו של המעיין, שנרשם ללא איתור מדויק במפת 1899, והובא כאן בשם *Chisfin* ובסמוך לו שטח ביצתי קטן. הדרך הראשית הבאה מפיך מתפצלת מדרום לכפר, בגבול הביצה, לשני סעיפים שווים. הסעיף לתל פארס עובר בשוליים המערביים של הכפר והסעיף לגשר הקאד בשוליים המזרחיים. בנוסף לדרכים שנרשמו בעבר, נוספה כאן דרך משנית לצפון-מערב לכיוון מזרעת קוניטרה. גרעין הכפר סומן במפה בסמוך לדרך אל תל פארס והגושים הבנויים בכפר צוינו במפורט, בשונה ממפת 1886, שהתחום הבנוי של הכפר מסומן בה באופן כללי.

לאחר מלחמת העולם הראשונה נקטעה 'דרך החורנים' על ידי הגבול בין תחום המנדט הצרפתי בסוריה לתחום המנדט הבריטי בפלשתינה, שעבר לאורך הירדן והגדה המזרחית של הכינרת. בעקבות צמצום אפשרויות המעבר בין שני תחומי המנדט, הפכו כפרי דרום הגולן ליישובים נידחים המצויים בקצה הדרום-מערבי של סוריה המנדטורית. בידודם של כפרי דרום הגולן ניכר במפת צפון ממלכת ירדן מ-1944, הכוללת גם את תחום דרום הגולן, ובה מסומן לצד הכפר ח'ספין כביש המגיע מצפון-מזרח, מאזור רפיד, סלול עד נאב, ומשם נמשך כדרך עפר לא סלולה לאל על ולפיק. הדרך לג'סר א-רקאד ולחורן אינה מצוינת עוד כנתיב פעיל אלא כדרך עתיקה.¹²³ במפות הכלליות שפורסמו בשנות המנדט הצרפתי, השלטון הסורי והשלטון הישראלי רשום שם הכפר ללא שינוי משמו במאה השביעית - *خسفين*.

121. *Mkês* (37), 2.9.1918. בשולי גיליון זה נרשם: "הוכן על בסיס נתונים שעדיין לא פורסמו, עובדו על ידי המהנדס ד"ר שומאכר ונדפסו על ידי פלוגת המודדים (Vermessungs-Abteilung) מס' 27".

122. *Karte des Ostjordanlandes*, aufgen. von Dr. G. Schumacher, Deutschen Verein zur Erforschung Palästinas, Blatt A3, Geograph. Anstalt von Wagner u. Debes, Leipzig 1920. בגיליון זה נרשם - בצבע ורוד, תוואי הגבול המנדטורי בשונה מהתוואי הסופי שנקבע ב-1923.

123. South Levant 1:100,000 - Yarmuk, Survey Branch H.Q. Ninth Army, 1923. Reproduced by Survey of Palestine, 1st edit., Jan. 1944.

ובתעתיקים: Khisfin (לאנגלית); Chisfin (לגרמנית); Khisfine (לצרפתית) וח'ספין (לעברית).¹²⁴

מתאר היישוב של המרכז האזורי, המצוי כשני קילומטרים מערבית לחורבות הכפר הסורי ח'ספין, מסורטט במפות אגף המדידות של ישראל כבר ב-1974 ולידו רשום 'א-צפירה', עדיין ללא שם עברי.¹²⁵ מאוחר יותר נרשם המרכז האזורי במפות בשם ח'ספין - השם שנקבע על ידי ועדת השמות, ומכאן ואילך מופיע השם בצורה זו (ח"ת בפתח, פ"א דגושה) בכל המפות שפורסמו על ידי אגף המדידות.¹²⁶

זיהוי חספין בעת החדשה

היישוב Xασφω, הנזכר בספרי המקבים, וכן העיירה חספיה, הנזכרת בתוספתא ובתלמוד הירושלמי, לא זוהו באתרים גאוגרפים ממשיים עד מחצית המאה התשע עשרה והאפשרות לקשר בין השמות האלה כלל לא הועלתה.¹²⁷ הראשון שהציע זיהוי גאוגרפי לחספיה היה חוקר ארץ ישראל, יהוסף שווארץ. בספרו **תבואות הארץ** (1845) הוא זיהה את הכפר חצביה שלמרגלות המערביים של החרמון כחספיה הנזכרת ברשימת עיירות תחום סוסיתא, ובשם זה - "העיר חספיה" (כך במקור), הוא מסר בספרו רשמי ביקור בחצביה וסיפורים על אודותיה ועל הקהילה היהודית שהתגוררה בכפר בתקופה זו.¹²⁸ במפה שצורפה לנוסח הספר בגרמנית (1852) רשומה חצביה בכתב Chaspeya, ואילו ממזרח לכינרת רשום רק היישוב 'אפיק'.¹²⁹ נויבאואר, במחקרו על הגאוגרפיה של התלמוד (1868), הציע גם הוא את הזיהוי הזה עם חצביה.¹³⁰ בשלהי המאה, לאחר פרסום ממצאי הסקר של שומאכר, הכולל מידע רב על השמות הנוכחיים של יישובים בדרום הגולן, ובעקבות זיהוי מקומה של סוסיתא בקלעת אל-חצון, הציע שלאטר (1893) זיהויים לעיירות אחדות בתחום

124. ראה למשל: Palestine & Transjordan, Haifa, 1:250,000, War Office, geographical section, General Staff, No. 3903, 1933; *Levant* 1:500,000, Tirage d'Août 1936; *Palestine* 1:500,000, P/53/42, Survey of Palestine 1942 לגבי מפות בעברית ראה להלן, הערות 125, 126.

125. ישראל 1:100,000, גיליון 4 - טבריה, אגף המדידות ישראל 1974, תיקון פרטים חלקי 1974.

126. כנ"ל, תיקון פרטים חלקי 1980. כך גם במפות שפורסמו על ידי אגף המדידות בהמשך, למשל:

ישראל 1:50,000, גיליון 4/2 - רמת מגשימים, ינואר 1967, תיקון פרטים חלקי 1983.

127. רוב החוקרים הנזכרים להלן עסקו בזיהויים אלו אגב זיהוי סוסיתא ובירור מקומה של גמלא. וראה אודותם גם אצל גוטמן, **גמלא עיר במד** (לעיל, הערה 31), עמ' 20-33.

128. י' שווארץ, **תבואות הארץ** (מהדורת א"מ לונץ), ירושלים תר"ס² [ירושלים תר"ה], עמ' עח-פ.

129. H.J. Schwartz, *Das Heilige Land*, Frankfurt am Main 1852, pp. 41-42, Map included.

130. A. Neubauer, *La Géographie du Talmud*, Paris 1868, p. 23.

סוסיטא - כולן בדרום הגולן, אך את **חספיה** הותר בלתי מזהה.¹³¹ שלאטר סבר שתחום סוסיטא השתרע במרחב המצומצם של המדרונות המערביים של הגולן ושל שטחי הרמה הסמוכים, והדגיש כי הכפרים פיק, אל על וסקופיה אינם מופיעים ברשימת העיירות כי לדעתו לא נכללו בתחום סוסיטא. לכפרים נאב וח'ספין המצויים מזרחה משם לא נתן את דעתו, למרות שנזכרו אצל שומאכר. לאחר פרסום ספרו של שלאטר התמקדה תשומת הלב של החוקרים בחלק המערבי של דרום הגולן, ובעקבות כך ציין בול (1894) כי אפשר לקשור את שם הכפר סקופיה (מקום היישוב הנוכחי בני יהודה) עם חספיה.¹³² אחריו קבע לראשונה ואן קסטון (1895) בהערת שוליים, אגב הדיון בזיהוי עין שבתאיור גבול ארץ ישראל בספר במדבר (ל"ד, יא), כי חספיה היא הכפר הסורי ח'ספין.¹³³ בספרו המסכם - **גאוגרפיה של פלשתינה העתיקה** (1896) הסכים בול עם הערתו של ואן קסטון,¹³⁴ ומכאן ואילך התקבלה דעה זו.¹³⁵ ב-1913 פרסם נ' סלושץ את ספרו **עבר הירדן**, המתאר גם את מסעו אל מושבות החורן בקיץ התרנ"ו, היא שנת הקמתן. בתיאור המסע הוא הזכיר בדרך אגב את הכפר ח'ספין בשם **חַסְפִּיָּה** (בעברית!).¹³⁶ הוא עבר את גשר בנות יעקב מזרחה ומשם והלאה הוא מתאר את הדרך: "מקדם ומצפון נשקפו הרי געש... ומרחוק האפילו הרי הבשן. רכבנו בשדה ללא דרך ופנינו מזרחית דרומית אל מול **חַסְפִּיָּה** ששם מתחיל עמק הגולן המשובח. עברנו בצלע הר תל אל פריס...". הרב

D.A. Schlatter, *Zur Topographie und Geschichte Palästinas*, Claws-Stuttgart 1913, pp. 306-309.

F. Buhl, *Studien zur Topographie des nördlichen Ostjordanlandes*, Leipzig 1894, pp. 12-13, 20.

J.P. Van Kästeren, 'La Frontière Septentrionale de la Terre Promise (1)', *Revue Biblique* 4 (1895), p. 34. הוא זיהה את המקום הקרוי עין בספר במדבר עם הכפר עיון בדרום הגולן, וקשר את השם גם עם עיון הנזכרת במסכת דמאי בתלמוד הירושלמי. אגב כך העיר לגבי זיהוים של סוסיטא (קלעת אל-חצון), כפר חרוב (כפר ח'ארב), נוב (נאב), חספיה (ח'ספין) וכפר צמח (סמח' בדרום הכינרת).

F. Buhl, *Geographie des alten Palästina*, Freiburg-Leipzig 1896, pp. 246-247.

135. ראה למשל: H. Guthe, *Bibelatlas*, Leipzig 1911. שם קרוי היישוב במפה (מס' 14) המתארת את "פלשתינה בתקופת ישר": **Hasfija**, ובהווה: **Chisfin** (מפה 20); במפת פלשתינה של פישר וגוטה (ZDPV 36 [1913], Taf. 23) נרשמו אותם שמות. מחברים מבני הארץ ציינו את הזיהוים השונים של חספיה על פי ההצעות שכבר הועלו: א"מ לונץ, 'הערות למסכת דמאי', בסוף תלמוד ירושלמי - מסכת דמאי (שבעריכתו), ירושלים תרע"א, מ ע"ב ('סכופיה'); א' ספיר, **הארץ**, תרע"א, מס' 784, 927 ('חצביה', 'כספין'); "מ טולידאני, 'חקרי שם', בתוך: א"מ לונץ (עורך), **ירושלים** י (תרע"ד), עמ' 231-232 ('סכופיא'); "ז הלוי איש הורוביץ, **ארץ ישראל ושכנותיה**, וינה תרפ"ג (כתיבת הספר הושלמה בתרע"ז), עמ' 170, 279 ('סקופיה', 'חצביה', 'כספין').

136. נ' סלושץ, **עבר הירדן**, תל אביב תרצ"ג, עמ' 82.

יצחק גולדהור, תושב ראש פינה, שהה כשנתיים בחורן במסגרת עיסוקו כמודד קרקעות והכיר את האזור ממראה עיניים. בספרו **אדמת קודש** (1913) הוא התנגד לזיהוי שהוצע עם הכפר ח'ספין, הרחוק לדבריו 15 ק"מ מסוסיתא ולא נכלל בתחומה, והציע (מחדש) את הזיהוי עם הכפר סקופיה.¹³⁷ קליין, בעבודתו המסכמת **עבר הירדן היהודי** (1925), הזכיר אחדים מהחוקרים הקודמים ותמך בזיהוי, המקובל גם בימינו: ח'ספין. זיהוי זה נרשם באותה שנה במפת ארץ ישראל של א"י ברור, ובה רשום שם הכפר הסורי בעברית: **חֶסְפִּיָּה**,¹³⁸ וכך גם בהמשך במפת ארץ ישראל בהוצאת הקרן הקיימת (1932).¹³⁹ שתי המפות מהוות כעין הבעת עמדה ממלכתית-רשמית כלפי השם.¹⁴⁰

החוקרים הראשונים שדנו בשם היישוב המופיע בספרי המקבים: כספו/כספור/קספין, עסקו בעיקר בזיהוי שמות מקומות הנזכרים בכתבי הקודש, אצל יוספוס, בכתבי אבות הכנסייה ולעתים בכרוניקות של היסטוריונים ערבים, ולא קשרו את המקום עם חספיה שבתחום סוסיתא הנזכרת בתוספתא ובתלמוד. שומאכר (1886) היה הראשון שהציע את זיהוי Casphor עם הכפר הסורי ח'ספין, על סמך ההתאמה הגאוגרפית הכללית והדמיון בשם.¹⁴¹ פורר (1889) תמך בהצעת זיהוי של שומאכר;¹⁴² כך רשם במפתו גם קיפרט (1891), המדגיש ליד ח'ספין את השם Chasphon, וכך גם באטלס העולמי של אנדרי (1896): Chasfon.¹⁴³ בול (1894, 1896), שבחן את הנתונים לגבי היישוב המוזכר בספרי המקבים, הסתייג מזיהוי זה, הן בשל

137. י' גולדהור, **אדמת קודש**, ירושלים תרע"ג, עמ' קמח.

138. **מפת ארץ ישראל**, סודרה על ידי ד"ר א"י ברור בירושלים, דביר, תל אביב, נדפסה במכון הקרטוגרפי בויה בסוף שנת תרפ"ה. במקרא למפה מציין המחבר כי "שמות עבריים הנזכרים בספרותנו העתיקה ושמות עבריים של ישובים חדשים נכתבו בכתב מרובע". היישובים העבריים החדשים המופיעים במפה סומנו בציון מיוחד, ואילו בדרום הגולן רשום (ללא ציון זה) במקומו של ח'ספין השם **חספיה** בלבד בכתב מרובע.

139. **מפת ארץ ישראל** 1:600,000, הוצאת הלשכה המרכזית של הקרן הקיימת לישראל, ירושלים תרצ"ב.

140. א"י ברור היה בא כוח ההנהלה הציונית בוועדת שמות היישובים שהוקמה על ידי הקרן הקיימת ב-1922. ועדה זו זכתה להכרת המוסדות הרשמיים בתור הגוף המוסמך לקביעת שמות עבריים במפת הארץ. בין חברי הוועדה היו גם הרב ש' קליין ו' וייץ, הנזכרים גם הם במאמר הנוכחי בעניין חספין. ראה: ח' ביתן, 'ועדת השמות הממשלתית', **ארץ ישראל**, כג (תשנ"ב), עמ' 366-367; שם גם הובא השם **חספין** כדוגמה ל"שם עברי היסטורי שהוחיה על פי הופעתו במקורות" - בספר מקבים.

141. שומאכר (לעיל, הערה 106), עמ' 264-265; שומאכר, **גולן**, עמ' 174, 184. לפני שומאכר עמד כנראה נוסח הוולגאטה (הלטיני) למקבים א, ראה לעיל, הערה 1.

142. K. Furrer, 'Taricheae und Gamala', *ZDPV* 12 (1889), p. 151.

143. לעיל, הערות 110, 112.

המרחק הלשוני של השם ביוונית מהשם בערבית (ראה להלן בפרק **שם היישוב ופשוטו**), הן בשל העדרו של האגם, המתואר בספר מקבים ב', באזור הכפר ח'ספין. בסיכום הדברים הוא טען כי הכפר הסורי ח'ספין מרוחק מדי מערבה מכדי להיות מועמד מתאים, ולדעתו עדיף להותיר בשלב זה את היישוב בספרי מקבים ללא זיהוי.¹⁴⁴ בעקבות הסתייגויותיו של בול הציע הולשר (1906) את זיהוי האתר המוזכר בספרי מקבים באל-מוזיריב, כ-15 ק"מ מצפון-מערב לדרעה, בשל קרבת המקום ליתר האתרים שבהם זיהה את המקומות הנזכרים במסעו של יהודה המקבי, ובמיוחד בגלל סמיכותו של המקום למקווה מים טבעי (בחירת אל-מוזיריב), שאותו זיהה עם האגם הנזכר במק"ב.¹⁴⁵ הוא ציין גם את הכפר el Qisfi (אל-קצפה) המצוי כ-10 ק"מ מצפון לארביד, ושמו מזכיר מאוד את השם קצפא המובא בפשיטתא.¹⁴⁶ בעקבות הצעה זו נרשם באטלס לגאוגרפיה היסטורית של הארץ הקדושה בעריכת ג"א סמית (1915) Casphor/Caspin באל-מוזיריב,¹⁴⁷ וכך סבר גם אָבֶל (1923), החוקר המובהק של ספרי מקבים, במאמרו המסכם.¹⁴⁸ למרות זאת הציג קליין (1925) את הזיהוי הקודם עם הכפר ח'ספין כבורר מאליו,¹⁴⁹ ותמך אותו בהזכרת 'ארץ הטוביים' במסע יהודה לגלעד, בהיסמך על המסורת התלמודית המזהה באופן 'דרשני' את 'ארץ טוב' עם תחום סוסיתא. הוא היה הראשון שקשר במפורש בין היישוב הנזכר בספרי המקבים לחספיה הנזכרת בברייתא בתחום סוסיתא. מאוחר יותר (1932) חזר בו גם אָבֶל מהזיהוי באל-מוזיריב והעדיף את הזיהוי הקודם עם הכפר הסורי ח'ספין.¹⁵⁰ מכאן ואילך התקבעה דעה זו, ומעתה זוהה מקומו של היישוב מספרי המקבים בספרות המחקר ובאטלסים היסטוריים רבים בכפר ח'ספין שבגולן.¹⁵¹ לפני כעשרים

144. לעיל, הערות 132, 134.

145. G. Hölscher, 'Bemerkungen zur Topographie Palästinas', *ZDPV* 29 (1906), pp. 147-150. וראה לגבי האגם הנזכר, לעיל, הערה 4.

146. לעיל, הערה 2.

147. G.A. Smith, *Atlas of Historical-Geography of the Holy Land*, London 1915, Map 21. אטלס זה נחשב בראשית המאה עד כדי כך שקביעותיו שימשו בדיוני ועדת השלום בוורסאי, עם סיום מלחמת העולם הראשונה, כקובעות לעניין תחום היישוב היהודי בעבר - 'מדן ועד באר שבע'.

148. F.-M. Abel, 'Topographie des Campagnes Machabéennes', *Revue Biblique* 32 (1923), pp. 513-521.

149. קליין, **עבר הירדן**, עמ' 5.

150. F.-M. Abel, 'Le Hamad dans de Haurân', *Journal of the Palestine Oriental Society* 12 (1932), p. 3. וכך גם בעבודותיו בהמשך; *Géographie de la Palestine*, vol. 2, Paris 1938, p. 298; *Les Livres des Maccabées*, Paris 1949, pp. 96-104.

151. ראה למשל: מ' אבי-יונה (בהשתתפות ש' ספראי), **אטלס כרטא לתקופת בית שני המשנה והתלמוד**, ירושלים 1966, מפה 34 (שם נרשם המקום דווקא בשם **חספיה**); אבי-יונה, **גיאוגרפיה היסטורית**, עמ' 158.

וחמש שנים הצביע צבי אילן על קיומו של אתר נוסף בעל שם דומה, דווקא בחורן: חורבה עתיקה בשם ח'ספין, כ-10 ק"מ מדרום-מזרח לכפר נסג'.¹⁵² אתר זה, המצוי כ-30 ק"מ צפונית לשיח' סעד (קרניים), מרוחק למדי ממרחב דרום הבשן, שבו התרחשו כפי הנראה הקרבות העיקריים המתוארים במסעו של יהודה. הואיל והאתר טרם נחפר, אין לדעת אם היה מיושב בתקופות הקדומות.

במהלך המחקר הארכאולוגי בח'ספין שבגולן לא נאסף עד כה ממצא קראמי ממשי מהתקופה ההלניסטית, ולפיכך הציע מעוז את האפשרות שהיישוב ההלניסטי הנזכר בספרי המקבים שכן בתל ד'הב, המצוי כ-1.5 ק"מ מדרום-מזרח לכפר ח'ספין, ושיער כי "היישוב עבר לאתר הכפר ח'ספין משהוקמה הדרך הרומאית לבשן בתקופה הרומית המאוחרת".¹⁵³ אורמן התנגד להצעתו של מעוז וציין כי אין לשלול את הזיהוי בח'ספין, היות שבאתר נמצאה קראמיקה הלניסטית במידה מועטה.¹⁵⁴ בשני האתרים הסמוכים לח'ספין, שהוצעו (לעיל) לזיהויה של חספיה שבתחום סוסיתא, יש עדויות לקיומו של יישוב מהתקופה ההלניסטית, במיוחד בתל ד'הב שבו אף נמצאו מטבעות של אנטיוכוס הרביעי (שנטבעו בתקופתו של יהודה המקבי ממש!).¹⁵⁵

למרות העדויות הארכאולוגיות המאשרות כי באזור ח'ספין היה קיים יישוב בתקופת החשמונאים, נתקלת בקושי גדול, הצעת הזיהוי של $X\alpha\phi\omega$ הנזכר בספר מקבים, עם אתר באזור ח'ספין, במיוחד על רקע ההיבט הגאוגרפי (כפי שציין במודגש בול, כבר בסוף המאה הקודמת): במסעו הגיע יהודה המקבי מכיוון דרום אל אזור **בצרה** (בצרא א-שאם, למרגלות ג'בל דרוז), ופעל במרחב המשתרע מערבה עד תחום **קרניים** (ליד שיח' סעד). למרות שמרבית האתרים הנזכרים בפרשה זו בספרי המקבים אינם מזוהים כיום בוודאות, מקומו של הכפר ח'ספין חורג באופן ניכר

152. צ' אילן, 'לקדמותם של יישובים אחדים בארץ גדור', **טבע וארץ** טז/4 (תשל"ד), עמ' 170; צ' אילן, 'ארץ גדור בבשן', בתוך: ש' אפלבוים ואחרים (עורכים), **החרמון ומרגלותיו**, ירושלים תשל"ח, עמ' 31.

153. מעוז, **חספין**; הנ"ל, רה"ג **בעת העתיקה**, עמ' 19. מבחינת התקופה שהיה בה יישוב בשני האתרים, מתאימה השערתו של מעוז שהיישוב עבר מתל ד'הב לח'ספין לממצאי סקר הגולן הנוכחי (לעיל, הערות 36, 39). למרות זאת, ייתכן שהסיבה להבדלי הממצאים בשני האתרים אינה מעבר התושבים מאתר לאתר, אלא הפסקת קיום היישוב בתל ד'הב ולאחר פער זמן מסוים ייסוד ישוב אחר בח'ספין.

154. אורמן, **בתי כנסת**, עמ' 556. בסקר הגולן (לעיל, הערה 36), נאסף בח'ספין ממצא קראמי מועט מאוד מהתקופה ההלניסטית (2%), שבשלב זה אינו תומך בקיום היישוב בתקופה זו. 155. לעיל, הערה 39. דוק: ממצא המטבעות, בסקר ובכמות כה מועטה, יכול להורות על כל תאריך מזמן טביעת המטבעות עד סוף התקופה ההלניסטית (אמצע המאה הראשונה לפנה"ס) ומאוחר יותר.

מערכה מהתחום שבו מרוכזים שאר היישובים שניתן לזהותם. ברשימת היישובים המפורטת במקבים א, ה, 26 נזכר היישוב $X\alpha\sigma\phi\omega$ בין **בצרה לקרניים**. גם העובדה שההשתלטות על **כספו, מקד ובצור** (בצור אל-חרירי) נזכרת בין כיבוש בצרה לקרב על קרניים (פסוקים 25-45), יכולה אולי ללמד על מיקומם של שלושת היישובים מזרחית לשיח' סעד (קרניים), ולפיכך דילוג מערכה אל ח'ספין שבגולן במהלך מסעו של יהודה המקבי נראה פחות סביר.¹⁵⁶ הכפר ח'ספין, למרות שמרוחק רק כ-25 ק"מ מערכה משיח' סעד (קרניים), מצוי בתא שטח שונה - בבמת דרום הגולן הקשורה לאגן הכינרת במערב (תחום סוסיתא), בנבדל ממישור הבשן הרחב בין בצור אל-חרירי לשיח' סעד, אזור התחום במערב בערוץ העלאן.

אין אפוא בידינו עדויות מובהקות לזיהוי היישוב $X\alpha\sigma\phi\omega$ שבספר מקבים. מחד גיסא, בהעדר ראיות ארכאולוגיות ודאיות לזיהוי ובעיקר בגלל הקושי הניכר בזיהוי עם הכפר ח'ספין בגולן מההיבט הגאוגרפי, ייתכן לזהות את $X\alpha\sigma\phi\omega$ באחד מהאתרים המצויים באזור מרכז הבשן בקרבת שיח' סעד, למרות שלא השתמר באזור מקום בשם דומה. מאידך, למרות שהזיהוי עם ח'ספין בגולן מבוסס בעיקר על הדמיון בשם ולמרות הקושי הגאוגרפי, ייתכן כי שם היישוב בספרי המקבים השתמר בשמה של העיירה חספיה, שניתן לזהותה בתל ד'הב שבו היה קיים יישוב בתקופה ההלניסטית, אולי בתקופת יהודה המקבי ממש (וראה עוד, להלן, בפרק **שם היישוב ופירושו**).

ג. שם היישוב - היבטים לשוניים וגאוגרפיים

רקעו הארמי של הגולן

אזורי הגולן והבשן הנם בעלי זיקה קדומה מאוד לארם. למן ראשית האלף הראשון לפנה"ס ישבו בגולן ארמים. תחילה בממלכה קטנה שנקראה (ארם) גשור, אך במאה התשיעית סיפחה המלך הארמי בן-הדד לארם דמשק. כבר בימי הבית הראשון היה זה אזור חץ בין ממלכת ארם לממלכת ישראל (מלכים א כ'). מהמאה השביעית ועד המאה השלישית לפנה"ס לא הייתה באזור מערב הגולן אוכלוסיית קבע ניכרת, אך כלל המרחב היה ארמי. האוכלוסייה המקומית שישבה בגולן, מצומצמת או רבה, קבועה או נוודית, דיברה תמיד ארמית. לכן אין תמה ששמות המקומות בתחום

156. מן התיאור במקבים ב קשה להגיע למסקנות, כי הוא מקוטע. כן בעייתית מהימנות המקור כולו (ראה למשל, בר כוכבא, לעיל, הערה 4), אך גם שם מוזכר היישוב בתחילת המסע, הרבה קודם לכיבוש קרניים. לעניין הקושי הגאוגרפי בדילוג אל הכפר ח'ספין בגולן במהלך המסע, ראה למשל את המסלול הנפתל המסומן במפתו של אבי יונה (לעיל, הערה 151) - בין היציאה מבצרה צפונה אל אזור הבשן לבין החזרה דרומה מקרניים לירושלים לאחר סיום הקרבות.

סוסיתא, בתחום נווה ואף בבית שאן ארמיים הם ביסודם, כפי שעולה מרשימת העיירות בכתובת רחוב ובשאר המקורות המקבילים. עד היום נותרו בשמות מקומות בגולן, בניגוד למרחבים גאוגרפיים מקבילים ממערב לירדן, שרידים רבים לשמות שמקורם בארמית: בוקעתא ('הבקעה'), רמתא ('הרמה'), זיתא ('הזית'), קרחתא ('הקרחת') ועוד.

המקור האתני של תושבי הגולן היהודיים אינו ברור. רוב אוכלוסיית היהודים שהתגוררה באזור גמלא ובמרכז הגולן הייתה כנראה ארץ ישראלית במקורה - בקעת כינרות והגליל.¹⁵⁷ אפשר שגם יישובי דרום הגולן אוכלסו ביהודים שבאו מהגליל, אך אפשר שהם היו קשורים דווקא לבני בתירא הבבלים שהושיב הורדוס בבשן ובטרכון.¹⁵⁸ בהתחשב ברקעם הלשוני של 'העולים החדשים' ובסביבה הלשונית במרחב, טבעי היה שהיהודים שהיגרו לדרום הגולן (ולבשן), ששפת אמם ללא ספק הייתה ארמית (גם בגליל דיברו ארמית בתקופה זו), יקראו ליישובים החדשים שייסדו בשמות ארמיים.¹⁵⁹ בעוד היישובים היהודיים שהיו קיימים בתקופה זו במערב ארץ ישראל נוסדו בעבר הרחוק, ועל כן היו שמותיהם עבריים, השמות הארמיים של היישובים היהודיים בגולן בשלהי ימי הבית השני יכולים ללמד, כנראה, שהיישובים אינם עתיקים, וזה מקרוב נוסדו.

שם היישוב ופשרו

מה הגיזרון (האטימולוגיה, המקור) של השם **חספיה**? השורש **חס"ף** (וחצ"ב) מתועד בלשונות שמיות אחדות, בעיקר בניבים (דיאלקטים) של הארמית. את העדות הקדומה ביותר (מן האלף השני לפנה"ס) מספקת האכדית; בה *xašbu* (ח'צ'ב) הוא 'חומר' (חרסית), 'שבר חרס' ו'כלי חרס'.¹⁶⁰ מצורת היסוד הזאת התפתחו בארמית

157. מעוז, רה"ג **בעת העתיקה**, עמ' 89-94, טוען נגד נוכחות של מרכיב דמוגרפי יהודי-בבלי משמעותי באוכלוסיית המחוז המנהלי **גולן** (בייחוד על פי ניתוח של המאורעות, בהתחשב בנוכחותו של פיליפוס בגמלא ערב המרד הגדול). גם אם בחבל **גולן** לא הייתה אוכלוסייה יהודית ניכרת ממקור בבלי, אין לשלול את האפשרות של ייסוד יישובים בתחום סוסיתא (דרום הגולן) בידי יהודים בבליים, בייחוד בעקבות הקשר הקבוע של כפרי בני בתירא בבשן למרחב הגאוגרפי של במת דרום הגולן, שבה עברה דרך ראשית מערבה. דווקא **גמלא**, המנותקת יחסית מהמישור הגדול, עשויה הייתה לאכלס תושבים יהודיים ממקור גלילי, הנאמנים למסורת החשמונאית העצמאית והתומכים במרידה אקטיבית ברומאים. וראה לעיל, הערות 26-30.

158. לעיל, הערה 32.

159. כבר העיר קליין, **עבר הירדן**, עמ' 38, על יישובי תחום סוסיתא, כי "כל השמות, חוץ מ'נוב', הם שמות ארמיים-סוריים".

160. *The Assyrian Dictionary*, vol. 6, Chicago 1956, p. 132.

שתי צורות עיקריות.¹⁶¹ צורה אחת - **חַצְבָּא**, היא המשכה הישיר של הצורה האכדית והיא נהגה בשלושת ניבי הענף המזרחי של הארמית המאוחרת בבבל ובסוריה: ארמית בבלית, מנדעית וסורית (בזו האחרונה שכיחה דווקא הצורה **חַצְפָּא**).¹⁶² הצורה השנייה, **חַסְפָּא** (ובצורת הנפרד: **חַסְפָּ**), מתועדת בארמית הממלכתית מהמחצית השנייה של האלף הראשון לפנה"ס, למשל בספר דניאל המקראי. צורה זו נהגה משך האלף הראשון לספירה אף בארמית המאוחרת, בענפה המערבי, כלומר בשטחה של ארץ ישראל: בארמית הגלילית (בתלמוד הירושלמי ובמדרשים הארץ ישראלים), בארמית הנוצרית ובארמית השומרנית.¹⁶³ צורת הריבוי של **חַסְפָּ** יכולה להיות **חַסְפִּין** או **חַסְפִּין**, ב"א רפה, כדרך **שַׁכְלִיבִין**, בבי"ת רפה, היא צורת הריבוי של **כְּלָב** ('כְּלָב') בארמית, ואילו **פְּלָגִין**, בגימ"ל רפה, היא צורת הריבוי של **פְּלָג** ('חֶלֶק', 'חצי'). צורת הריבוי ביידוע היא **חַסְפִּיָּה** או **חַסְפִּיָּה** ('החרסים'), גם היא ב"א רפה. הצעתנו היא לבאר את מקורו של שם המקום בשם עצם כללי, ופירושו 'החרסים'.

161. ראה: S.A. Kaufman, *The Akkadian Influences on Aramaic*, Chicago 1974, pp. 138, 139. אם מקור המילה הוא שורש ח'צ"ב, כאכדית, הרי השורש הארמי חס"ף התרחק מן המקור בכל שלושת עיצוריו. למרות זאת, משום שההבדל בעיצורים נובע מאופן החיתוך ולא ממקום החיתוך, כלומר ההבדל הוא בקוליותם או באי-קוליותם של העיצורים, והבדלים אלו ניתנים להסבר על בסיס הידמות חלקית, יש להניח שכל הצורות משתלשלות מן *xašbu* האכדית. מצורה זו התפתחה הצורה **חַצְפָּא** הסורית, כאשר ההגה [b] איבד את קוליותו והפך [p], בהידמות חלקית להגה [s] הלא-קולי. בשלב הבא נעלמה הנחציות מן ה-[s], וכך נתקבלה **חַסְפָּא**.

162. מעניין שגם בעברית של התנאים שימשה דווקא הצורה 'המזרחית': **חַצְבָּ**, כגון "לא היו כונסין אותו [את היין] ב**חַצְבִּים** גדולים אלא בחביות קטנות", משנה מנחות פ"ח מ"ז. בסורית הצורה השגורה היא דווקא **חַצְפָּא**, והמדקדק בר עברי אף מכיר גרסה בז"ן: **חַצְבָּא**. ראה: C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928, pp. 225, 251.

163. ראה: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990, p. 211. עם זאת, יש ייצוג לצורה 'המערבית' **חַסְפָּא** גם בניב המנדעי בעיראק. ראה: E.S. Drower & R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963, p. 125. הגרונים, ועל כן הכתיב של המילה בתרגום השומרוני לתורה הוא גם **עספ** (כגון ויקרא ו', כא), וגם **עסב** (כ"י J לויקרא י"א, לג). ראה: א' טל, **התרגום השומרוני לתורה**, א-ב, תל אביב תש"ס-תשמ"ב. עם זאת, ראוי לציין שהצורה השכיחה בארמית השומרנית היא דווקא בז"ן - **חַצְפָּ** (כ"י J לויקרא י"ד, ה, נ; ט"ו, יב), ואפשר להשוותה ל**חַצְבָּא** הסורית (ראה בהערה הקודמת) ולח'זף בערבית שהיא גופה שאולה מהארמית; ראה: S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886, p. 169. האלה הן כאמור על בסיס הבדלים באופן החיתוך בלבד בשל הידמות חלקית.

בארץ ישראל נהוג היה לציין בכתוב הארמי את ה'י'ד הדגושה הזאת ב'י'ד כפולה ובה"א סופית: **חספייה**,¹⁶⁴ וכך אכן נכתב שם היישוב בכתובת רחוב.

שמות מקומות רבים היו מלכתחילה שמות עצם כלליים ועברו לציין מקום מסוים (תופעה המכונה בסמאנטיקה:¹⁶⁵ אנטונומאסיה), כמו **גבע**, **רחוב**, **תפוח** וכדומה. שם מקום הוא לעולם מיועד, משום שהוא שם פרטי למושג אחד ידוע (אין צורה כמו ***הירושלים**)¹⁶⁶. אף על פי כן, כששם מקום התפתח משם כללי (שכמובן ניתן ליידיע ולריבוי) - נשתמרו שמות מקומות הבאים ביידיע, כמו **הגלגל**, **הדברת**, **המִצֶּה**.¹⁶⁷ בשל אותה סיבה לא מעטים בין השמות האלה באים בצורת הריבוי, כמו **גבים**, **גלים**, **עיים** וכדומה,¹⁶⁸ ובארמית, למשל בכתובת רחוב, ללא יידיע: **איִקְבִּין**, **נימִרין**, **עננין**; וביידיע: **גנייה דאשקלון**, **קובעיה דאייתה וממצייה דירכתה**.¹⁶⁹

כלל הגרסות לשם המקום הזה, **חספי(י)ה**, **חצפיא**, **חצפין**, **ח'ספין**, טיב היחסים ביניהם בניבים השונים לאורך הדורות, וכן התעתיקים היווניים בספרי מקבים - מציבים כמה וכמה בעיות לשון המבקשות הסבר.

א. שם המקום מתועד בלשון שמית צפון-מערבית (ארמית ארץ ישראלית בכתובת רחוב) בצורה **חספי(י)ה**, ואילו הצורה **חספין** (בסופית -ין) כשם מקום אינה מתועדת בארמית (ואף לא בעברית), אך מצויה בערבית - **ח'ספין**. האם ניתן ללמוד מהצורה **ח'ספין** בערבית על קיומה של צורה כזו בארמית, למרות שאינה מתועדת? יש לזכור כי כל המקורות היהודיים יונקים את עדותם מאותה רשימה הכוללת את השם הזה בין העיירות בתחום סוסיתא. בסורית נשתמר שם המקום בסופית -ין,¹⁷⁰ למרות שבלשון זו סופית הריבוי -ין נדחקה בדרך כלל

164. ראה: י' קוטשר, 'מחקרים בארמית הגלילית', **מחקרים בעברית ובארמית**, ירושלים תשל"ז, עמ' קעח, קפ.

165. ענף בבלשנות העוסק בחקר משמעויות המילים וגלגוליהן.

166. כוכבית לצד שם מציינת צורה בלתי מתועדת של שם זה.

167. קאמפפמיייר דן ביידיע שמות מקומות ערביים כמו אל-ג'ב, אל-חמה, אל-טייבה; ראה: G. Kampffmeyer, 'Alte Namen im heutigen Palästina und Syrien', **ZDPV** 16 (1893), pp. 7-8.

168. ראה: W. Borée, *Die alten Ortsnamen Palästinas*, Leipzig 1930, pp. 51-53.

169. יש אף חלופות בין יחיד לריבוי באותו השם עצמו, כגון **קצרא דגלילא** בספרי דברים נא (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 117) כנגד **קצרייה דגליל** (ירושלמי שביעית פ"ו, לו ע"ג, כ"י רומי); או אותו השם בלבוש אחר: **קסטרה דגלילה** (כתובת רחוב, שו' 14) כנגד **קצטריא דגלילא** (תוספתא שביעית פ"ד ה"א - כ"י וינה).

170. תושבי הגולן הנוצרים היו קשורים מצד אחד לתושבים בסוריה, בבשן ובאזור דמשק (מבני כנסייה בסגנון דרום סורי מובהק, מהדגם שרווח אז בבשן, ידועים מדיר קרוח ודיר א-לזו הסמוכים לח'ספין), ומצד שני היו קשורים לתושבי ארץ ישראל (בח'ספין נמצאו כנסיות

בידי סופית הריבוי - א. מכיוון שסופית הריבוי -ין משמשת גם בשמות מקומות ארמיים אחרים כנזכר לעיל (ואפשר להוסיף שמות ערביים שאולים נוספים המשמרים סופית זו, כמו **קצירין** וג'נין) - מתחייבת ההנחה שהגרסה הערבית **ח'ספין** היא עדות נאמנה לצורה ארמית מקורית, שאוזנם של הדוברים הערביים קלטה דווקא בצורת הריבוי הארמית הבלתי מיודעת.

ב. אין זה שכיח ששם מקום ייקרא בשתי חלופות, ללא יידוע ועם יידוע, אך יש בכל זאת דוגמות אחדות לחילופי שמות הבאים בלתי מיודעים ומיודעים לאותו מקום גופו. במקרא יש עדויות לחילופים כאלה: גבעה/הגבעה, רמה/הרמה, גדרה/הגדרה; כל זוג שמות מציין אותו מקום. יואל אליצור, במחקרו המקיף על שמות המקומות הערביים,¹⁷¹ מנה כמה מקרים של יחס כזה בצורת הריבוי, שהיא המעסיקה אותנו (גם אם לעתים הסופית -ין אינה סופית הריבוי מלכתחילה): **ציפורין** (היא ציפורי) בצד **ציפורה**, **ניפולין** (היא נבלוס, שכס העתיקה) בצד **ניפוליה**, **ענים** (בסמוך לאשתמוע) מתועתקת באונומאסטיקון של אוזביוס: *Avaiia* 'עניה].¹⁷² לאלה אפשר להוסיף את החלופות **סיכנין** (ירושלמי ברכות פ"ד, ז ע"ב) כנגד **סוכנייא** (ירושלמי מגילה פ"ד, עה ע"ב); הגרסה הארמית הארץ ישראלית **לבשן** היא בתרגום נאופיטי **בותנין** (בארמית השומרנית: **בתנין**, בפשיטתא: **מתנין**), אך בתרגום ירושלמי ב (תרגום הקטעים) מסורה: **בותנייא** (כ"י נירנברג לדברים ל"ב, יד; כ"י לייפציג לדברים ל"ג, כב), ומאששת אותה הצורה *Batavaiia* [בתניה] באונומאסטיקון של אוזביוס.¹⁷³ עדויות אלו יכולות להסביר אפוא את היחס בין השמות **חספין** ו**חספיה**.

ג. כיצד תוסבר הישמרותה של החי"ת החפית (ח) בגרסה הערבית **ח'ספין**? הופעת חי"ת חפית בערבית בשם מקום שאינו שם ערבי מקורי - כדוגמת השם **ח'ספין**, נדירה. בארמית ובעברית התרחש המעתק הכללי של חי"ת חפית (ח) לחי"ת לועית (ח) כבר בסוף האלף הראשון לפנה"ס, ולכן שמות המקומות שנטלה מהן הערבית עם כיבוש ארץ ישראל במאה השביעית הגוים רובם בחי"ת לועית. למרות זאת נראה כי במקרה שלנו החי"ת החפית ששימרו הערבים היא ההגה

בסיליקליות בדומה לכנסיות בכורסי ובסוסיטא; ראה בקצרה לגבי סגנון הבנייה של הכנסיות: מעוז, גולן, עמ' 290. נראה כי האוכלוסייה הנוצרית (האוטוכטונית) בדרום הגולן, שכללה במאה השישית גם שבטים ערבים שהתייחסו על בני ע'סאן, הייתה רב-גונית מבחינה אתנית, אך אין עדויות שלשון התושבים הייתה הארמית הסורית.

171. י' אליצור, **שמות מקומות עתיקים שנשתמרו בפי הערבים בארץ - הבחינה הלשונית**, עבודת לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים תשנ"ג.

172. הנ"ל, שם, עמ' 26-27, 70-71, 121 בהתאמה.

173. הצורה הארמית הצפויה היא *Batnaia* *. לעניין ייצוגו של השווא המרחף בתנועת a ראה אליצור, שם, עמ' 269.

המקורי, כפי שמעידה האכדית (ח'צב). י' אליצור המציא לנו בטובו עוד שתי דוגמות להשתמרותה של ח"ת חֲפִית מקורית בשמות מקומות שהערבים קיבלו בירושה מקודמיהם. האחת היא **חלוצה**, העיר הנבטית, הנקראת בערבית עד היום ח'לצה, ובפאפירוסים יווניים-ערביים מניצנה נקראת אל-ח'לוץ. כך גם תמיד בתרגומו הערבי של רב סעדיה גאון **לגרר** בתורה (כגון בראשית כ', א). היות שאת העיר ייסדו הנבטים במאה השלישית לפנה"ס, משער א' נגב כי "מקור השם בשם הפרטי הנבטי הנפוץ **חלצת**".¹⁷⁴ המקום השני הוא ח'רבת מִחְנָה, ליד שכם, המזוהה עם **מחנה** הנזכרת ב'מדרש ויסעור'¹⁷⁵ אך אין ביטחון אם מקורה של הח"ת בשם זה הוא ח"ת לועית או חֲפִית. עדות נוספת לכך שבהגייה הערבית (הנבטים היו, כאמור, דוברי ארמית על בסיס ערבית) יכלה להישמר ח"ת חֲפִית במילים ארמיות מקוריות, מזדמנת דווקא בשורש הנדון כאן: חס"ף, כמובא בתלמוד הירושלמי (נדרים פ"א, לז ע"א ונזיר פ"א, נא ע"א):

אילין ניוותאי דינן קריין לחספא כספא.
תרגום: 'אותם הנבטים אשר הם קוראים לחספא כספא'.

לכאורה יש כאן חילופי ח"ת/כ"ף, אך כוונת הדברים היא שהנבטים אינם הוגים רק ח"ת לועית (ח) כדרך הארמים, אלא שבהיותם ערבים הם מבחינים בהגייה בין ח"ת לועית לח"ת חֲפִית (ח). לפיכך, בניגוד לארמים ההוגים את המילה חספא בח"ת לועית, הוגים אותה הנבטים כצורתה המקורית, בח"ת חֲפִית (ההגייה ככ"ף רפה).¹⁷⁶ אזור דרום הגולן נמצא בסמוך למחוז הצפוני של ממלכת הנבטים בבשן (ראה עוד להלן),¹⁷⁷ וניכרת השפעת הנבטים על דרום הגולן.¹⁷⁸

174. א' נגב, 'חלוצה', א"ח לחפירות, ב, עמ' 485.

175. א' ילינק, **בית המדרש**, ג, לייפציג 1855, עמ' 2-3.

176. H.L. Fleischer במילון התלמודים של לוי J.H. Levy, *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, vol. 2, Leipzig (1879), pp. 453-454, ובעקבותיו קוטשר (לעיל, הערה 164), עמ' תלו-תלו.

177. ראה למשל: P.E. Peters, 'The Nabateans in the Hauran', *Journal of the American Oriental Society* 97 (1977), pp. 263-277.

178. במאות הראשונות הסמוכות לתחילת הספירה הייתה הארמית שפה בינלאומית, lingua franca, בכל המזרח התיכון. הנבטים, שלשונם הטבעית הייתה ניב של הלשון הערבית הקדומה, השתדלו לכתוב בשפה הארמית, אך שפת אמם, הערבית, ניכרת כמעט בכל משפט מבעד לארמית. בהר החורן ובבשן נמצאו כתובות נבטיות רבות (בארמית), במיוחד מזמנה של שושלת בית הורדוס. לפסל הגריפון שנמצא באתר א-צפירה הסמוך לח'ספין (לעיל, הערה 54) יש מקבילות אמנותיות במקדשים הנבטיים בחורן (כגון בשייע, שם נמצא מקדש לדושרא, וכן באתרים שובה, מסעד וקנואת). ייתכן אפוא שסמוך לח'ספין היה מקדש בעל מוטיבים נבטיים. למרות ריחוקה של סוסיתא מתחום ההשפעה של שבטי הנוודים במזרח הגולן, ניכרת גם בה נוכחות נבטית, כפי שמעיד שם האל הנבטי **דושרא** (הוא דיוניסוס, אל

במאות החמישית-השביעית שכנו שבטים ערבים נוודים ממזרח לח'ספין ועד סמוך לה, ואף התגוררו דרך קבע בכפרים אחדים.¹⁷⁹ אפשר אפוא כי בעקבות נוכחות נבטים וערבים בחלק המזרחי של דרום הגולן נשתמרה ההגייה המקורית של השם הארמי העתיק **חספין**.

ד. מהי תנועת ההברה הראשונה בשם חספין? הצורה **חַסְפָּא** מתועדת בארמית המקרא, ולכן על פי כללי הדקדוק הארמי ניתן לצפות שצורת הריבוי תהיה **חַסְפִּין** (בפתח). מאידך, הצורה הערבית שהגייתה נמסרה בראשית המאה השלוש עשרה היא **ח'סְפִין** (בחיריק) (ראה איור מספר 8).¹⁸⁰ מן הסתם, הגרסה הערבית אינה אלא בבואה של השם הארמי המקורי, והיא משקפת את צורת הריבוי הארמית **חַסְפִּין** (בחיריק). כיצד תתבאר אפוא הצורה הערבית?

אף כי ברור שהצורה **חַסְפִּין** היא צורת הריבוי של **חַסְפָּא**, אין לדעת באופן ודאי מה היה טיב התנועה העיקרית בצורת היסוד של **חַסְפָּא**: **חַסְפָּא** או **חַסְפָּא**.

سنة ٤٧٢. وخسروشاہ ايضا: بليدة بينها وبين
تبريز ستة فراسخ، فيها سوق وعمارة.
٤٢٧١ - (خسفین) بکسر أوله، وفاء مكسورة،
وياء مثناة من تحت، ونون: قرية من أعمال

איור מספר 8: תיעוד דרך הגיית שם הכפר ח'ספין בתחילת המאה השלוש עשרה, על ידי ההיסטוריון הערבי יאקות - מתוך ספרו: מעגים אלבלדאן (לעיל, הערה 78).

היין היווני) בכתובת יוונית שנמצאה על חלק מגומחה (מקדש?) במבוא לעיר סוסיתא, ראה: A. Ovadiah, 'Was the Cult of the God Dushara-Dusares Practised in Hippos-Susita?', *PEQ* 113 (1981), pp. 100-104; גרג-אורמן, **כתובות**, עמ' 22. הקרב בין אלכסנדר ינאי ל"עבדת מלך הערבים" (הנבטים) המוזכר אצל יוסף בן מתתיהו (מלחמות א, ד, ד), התרחש כנראה בדרום הגולן בסמוך לסוסיתא, ויכול להעיד גם הוא על אינטרסים נבטיים באזור, וראה דיון אצל מעוז, **רה"ג בעת העתיקה**, עמ' 28-31.

179. במאה החמישית חדרו אל מזרח הגולן שבטים ערבים נוודים שמוצאם מתימן המכונים בשם הכללי 'בני ע'סאן'. בני השבטים התנצרו ושימשו כשכירי חרב בשירות הביזאנטים. השלטון הביזאנטי העמיד להם קצבה שנתית והעניק לשליטיהם תוארי אצולה. מרכזם היה בתל אל ג'אביה ממזרח לנהר הרקאד (כ-20 ק"מ מזרחית לח'ספין), שנקרא אז ג'אביה אל-מלון (ג'אביה של המלכים). אוכלוסייה המתייחסת לבני ע'סאן (גסאנידים) עברה להתיישבות קבע, כפי שעולה מסקר הכפרים פרג' ורמתניה בדרום-מזרח הגולן, ראה: דופין וגייבסון (לעיל, הערה 68), עמ' 18-19, 24. בתקופה זו חדרו מחבלי הספר המדבריים במזרח אל המרחב הכפרי בבשן, ואולי למזרח הגולן, גם שבטים נוודים ערבים-צפאים. את עקבותיהם ניתן למצוא בכתובות ברחבי הבשן.

180. בספרו של יאקות (לעיל, הערה 78) סומנה דרך ההגייה של השם הערבי במילים, כמקובל אז בלקסיקונים גאוגרפיים: "ח'ית בחיריק, פ"א בחיריק ואחריה יו"ד בתנועה ארוכה".

כך למשל צורת היידוע של עֶמֶר ('צמר') היא עֶמְרָא - בפתח, ואילו צורת היידוע של עָגַל ('עגל') היא עָגְלָא - בחיריק. אמנם בארמית המזרחית ברור שתנועת החי"ת הייתה תנועת a, כעדות xasbu האכדית וחאספא המנדעית. למסורת הגייה זו מצטרפת, כאמור, גם חֶסְפָּא בארמית המקרא, המגלה נטיות 'מזרחיות'¹⁸¹ אך לעומת זאת בארמית של ארץ ישראל קשה לדעת מה הייתה תנועת החי"ת, כי החומר אינו מנוקד. למשל, בבראשית רבה יד, ז (תיאודור-אלבק, עמ' 131) מזדמנת הצורה חספין, אך היות שהמילה אינה מנוקדת, אי אפשר ללמוד מצורת הכתיב הזאת על טיבה של התנועה הראשונה, כי אין כל עקביות בכתיבת יו"ד לסימון i קצרה. אם ניסמך על התעתיקים היווניים (Xασφω, Kασπιν), בהנחה שהם משקפים שם מקום מהשורש חס"ף (אם כי לא בהכרח המקום שלנו), נוכל ללמוד שבסוף ימי הבית השני הייתה הגיית המילה גם במערב בפתח: חֶסְפִּין. בעת האחרונה נמצאה עדות עקיפה היכולה להעיד על טיב התנועה הזאת בארץ ישראל. בקטע מספר כישוף שנמצא בגניזה הקהירית כתוב: "וכליתה דפ' ב' פ'... כמה דהדא חיספא מתיקדא", ותרגומו: 'וכליתו של פלוני בן פלוני... תבער כמו החרס הזה'.¹⁸² נוה ושקד, מהדירי הטקסט, טוענים ש'תורת הקסמים' שבגניזה משמרת מסורת ארץ ישראלית.¹⁸³ עדות זו תומכת אפוא במסירתו המהימנה של השם הערבי, ואף חֶסְפָּא הסורית, בתנועה מוגבהת [ε] (ולא חֶסְפָּא), שמקורה תנועת [i], מסייעת לה. מכאן למדנו שבארץ ישראל נהגתה המילה לפחות גם חֶסְפָּא, ומבסיס צורת היחיד הזאת נגזרת צורת הריבוי חֶסְפִּין (בחיריק ובפ"א רפה).

ה. מהו היחס בין הסמ"ך לצד"י בצורות חספי(נה), חֶסְפִּין לעומת צורות חצפיא (בתוספתא) וחצפין (בסורית)? יש להקדים ולומר שהגיית הצד"י במזרח התיכון הייתה 'מבטא מזרחי של הצד"י', כלומר כהגיית הסמ"ך אך בנחץ (s), ולא ההגה המחוכך כהגייתו בפינו היום (ts). תופעת חילופי הגייה בין סמ"ך (s) לצד"י (s) מצויה בארמית ובעברית משום הזהות באופן החיתוך (חוכך אטום) והקרבה

181. ראה י' קוטשר, 'הארמית המקראית - ארמית מזרחית היא או מערבית?', לשוננו יז (תשי"א), עמ' 119-122.

182. J. Naveh & S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls*, Jerusalem-Leiden 1985, p. 218.

183. הנ"ל, שם, עמ' 30. פיצול כזה בין הענף המזרחי לענף המערבי של הארמית משתקף למשל גם במילה צלמא ('פסל'). בארמית של המנדעים יש מסורת הגייה כפולה: צילמא בצד צאלמא; במסורת תרגום אונקלוס המילה נהגית בפתח: צֶלְמָא; לעומת זאת בספרות הארמית מארץ ישראל נכתב השם ברגיל ללא יו"ד (צלמא, צלמייה), ועל כן אין לדעת את טיב התנועה, אך למשל בירושלמי שקלים פ"ב, מז ע"א כתובה המילה: צילמא (ביו"ד), וזה יכול ללמד על דרך הגיית המילה במסורת ארץ ישראל.

הזיהוי הזאת: דרך הגיית החי"ת החיכית (שנשמרה בהגיית ח'ספין בערבית) מייחדת את הנבטים משאר תושבי האזור, וגם הסופית בשם $Xασφω$ מייחדת את הנבטית.¹⁹³ לכן אי אפשר לשלול את האפשרות שהאוכלוסייה שישבה באזור ח'ספין (תל ד'הב?) במאה השנייה לפנה"ס הייתה ממוצא נבטי וכללה גם יהודים, למרות שזו אפשרות רחוקה.¹⁹⁴ סופית השם (-ו/-ין) יכלה להשתנות בהתאם לנסיבות, ואולי מאוחר יותר אומצה בפי היהודים גרסה 'מובנת' יותר של השם.

מכלל הדיון בתעתיקים היוונים נראה כי על סמך בחינה כוללת של התמונה, מן הבחינה הגאוגרפית, ההיסטורית, הארכאולוגית, האתנית (הזיקה הנבטית) והלשונית, הקשר בין $Xασφω/Kασπιν$ שבספרי המקבים לחספין עדיין צריך אישוש. הוא נתמך אמנם בראיות עקיפות, אך אף אחת מהן אינה תומכת בקשר זה באופן מובהק.

לסיכום, אפשר לחלק את כלל מסורות שם היישוב לשניים. מסורת אחת (יהודית) של השם הארמי מכירה אותו בצורתו המיועדת: חספ(י)ה, חצפיא; מסורת אחרת גורסת שם ללא יידוע: במקור סורי-נוצרי - חצפין, ובמסורת ערבית חיה למן סוף האלף הראשון לספירה ועד ימינו - ח'ספין (ניתן לצרף לכאן בספק גם את הגרסה במק"ב: $Kασπιν$). ביסוד שם המקום עומד שם כללי, ח'צפ, באכדית, חספא בארמית בהוראת 'חומר' (חרסית), 'חרס'. הסופית -ין (חצפין, חספין, בפ"א רפה) מציינת את הריבוי, כלומר 'חרסים', והסופית -י(ה), -יא (חספ(י)ה, חצפ(י)ה, בפ"א רפה) מציינת צורת רבים ביידוע, כלומר 'החרסים'. העדויות הקדומות ביותר לשם המקום זמנן מן

193. לעניין הקשר הנבטי העולה משימור החי"ת החיכית ראה לעיל, הערות 177-179. יש להדגיש כי היות שכל המרחב ממזרח לדרום הגולן היה תחום התיישבות של הנבטים ויישובים רבים יוסדו על ידם ונקראו במקורם בשמות נבטיים, אין זה מפתיע למצוא רמזים (אפשריים) לרבדים לשוניים נבטיים בשמות מקומות באזור וסביר כי שמות יישובים נוספים, בייחוד בתחום ג'בל דרוז והבשן, מורים על קשר כזה. הרמזים למקור נבטי בשמות הנידונים אינם זהים בשניהם: לגבי הכפר ח'ספין נראה הקשר לנבטים (שימור החי"ת החיכית) מובהק, בייחוד בגלל הזכרת ההגייה הנבטית במקור התלמודי דווקא במילה חספא. באשר לשם $Xασφω$ בספרי המקבים, הקשר לנבטים מבוסס רק על הגרסה בעלת הסופית -ω, גרסה לא ודאית (למרות שהיא נראית יותר מהאחרות), ובמקרה המסוים הזה הסופית הזאת מתבארת נבטית רק על דרך ההשערה.

194. אין תמימות דעים בין החוקרים באשר לקיומם של יהודים ביישובים שאותם כבש או החריב יהודה המקבי, להוציא את מבצר דתימה שאליו ברחו היהודים, למרות שברור שיהודים התגוררו במרחב ואותם יצא יהודה להציל. לכן ייתכן כי ביישוב הנידון פה כלל לא התגוררו יהודים. וראה הדעות השונות אצל קליין, עבר הירדן, עמ' 3, הערה 4; מעוז, רה"ג בעת העתיקה, עמ' 76-77.

המאות החמישית עד השביעית לספירה:¹⁹⁵ הצורה **חספייה** בכתובת רחוב והצורה **חצפין** בסורית. בניגוד לחיבור מהמאה השביעית על חיי מכסימוס, המתעד שם יישוב קיים בזמנו, שמות יישובי תחום סוסיתא שבכתובת רחוב ובכללם **חספייה** משמרים מסורת בת מאות שנים ליישובים שישבו בהם יהודים בעבר הרחוק. מסתבר כי היישוב היהודי העתיק אכן נקרא בסוף ימי הבית השני בשתי צורות חלופיות: **חספיה** ו**חספין**, וייתכן שבנוסף: **חספין** בצד **חספין**, אך בסופו של דבר גברה הצורה החרוקה ללא-יידוע - **חספין**.

* * *

מאז הקמתו של המרכז האזורי הנושא את שם היישוב העתיק בצורה **חספין**, משמש השם בשתי גרסות. על פי החלטת ועדת השמות הממשלתית רשום השם בצורה **חספין** (ח"ת בפתח, פ"א דגושה; ראה איור מספר 9) ובפי תושבי המקום

איור מספר 9: צומת הכניסה למרכז האזורי חספין (צילום: עפר כהן, 1998). בשלט מופיע השם כפי שנקבע על ידי ועדת השמות הממשלתית.

¹⁹⁵. אם אמנם שם היישוב הנזכר בספרי המקבים מכוון ל**חספין**, הרי העדות הקדומה ביותר לשם המקום היא מן המאה הרביעית - כתב יד ואטיקן לתרגום השבעים: **Χασπιν** במק"ב (**Χασφω** במק"א).

נהגה השם בצורה חֲסִפִּין (ח"ת בחיריק, פ"א דגושה; ראה איור מספר 10).¹⁹⁶ ראוי אפוא לחזור לצורה המקורית שנראה כי השתמרה בקפדנות בפי הערבים, ולהגות את השם חֲסִפִּין, בחיריק, ובפ"א רפה,¹⁹⁷ ובכתיב מלא: חִיספִּין.

איור מספר 10: סמליו ושמו של היישוב הנוכחי חיספין. שים לב לכך שהח"ת בחיריק, וללא ניקוד השם מופיע תמיד ביל"ד (מתוך ההזמנה לחגיגות העשור - תשמ"ז).

196. לעיל, הערות 95-98, 126.

197. על פי כללי הדקדוק העברי באה פ"א דגושה אחרי שווא נח. לכן באופן טבעי נטלו התושבים את דרך ההגייה הערבית - חֲסִפִּין, ושינו את הפ"א הרפה לדגושה; אך השווא במילה חֲסִפִּין הוא שווא מרחף, כלומר שווא שהיה נע במקורו והפך שווא נח מבלי שהשאיר את רושמו של השינוי על הפ"א שאחריו. כשם שבעברית בצורת הריבוי נִשְׁפִּים או עֲנָפִים אין הפ"א מודגשת בצורת הנסמך, למרות שהיא באה אחרי שווא נח (למעשה שווא מרחף), והכול אומרים: נִשְׁפִּי חֲשֵׁק, או עֲנָפִי העץ, בפ"א רפה - כך יאה להגות את חֲסִפִּין בפ"א רפה, למרות הנטייה הטבעית להפכה דגושה.

חֶסֶפִּין - היושבת בקרקע החרסית

מכל האמור לעיל עולה אפוא כי מקור שם היישוב הוא במילה הארמית חֶסֶף שמשמעותה 'חרס'.¹⁹⁸ המרכז האזורי חֶסֶפִּין וגם שרידי הכפר ח'ספין, המשמר את שמה של חספיה העתיקה, בנויים על המדרגה הבזלתית מדרום לערוץ העליון של נחל אל על. באזור דרום הגולן מצויה בדרך כלל קרקע גרומוסולית חומה כהה הנוצרת מבלייית הבזלת ומחזיקה אחוז גדול של חרסית מונטמוריליניטית. קרקע זו, שהיא דקת גרגר ואטימה למים, יוצרת במישורים נופים של מעיינות וביצות (למשל ליד נחל נוב), בעקבות הניקוז הגרוע של פני השטח. אזור הערוצים העליונים של נחל אל על, לעומת זאת, מתאפיין במחשופי חרסית צהבהבים-אפורים, המצויים כאן באופן חריג על פני השטח. אלה הן קרקעות הידרומורפיות - קרקעות הנוצרות בתנאי ניקוז גרוע ואוורור לקוי. נוכחות מי תהום גבוהים ושינויים במפלס מי התהום יוצרים אופקים אטומים של גליי חרסיתי (כתמי קרקע כהים, תוצאת פעולות חמצון או חיזור, עקב תנודות במפלס מי התהום) או הצטברות חרסית באופק העליון של הקרקע היוצרת אופקי נזאז (קרומים חרסיתיים).¹⁹⁹ במרבצי החרסית דקת הגרגר ניתן להשתמש להכנת כלי חרס, לאחר תהליכי עיבוד של החומר החרסיתי וצריפתו בכבשן.²⁰⁰ המילים חסף וחספא מוזכרות בתלמוד עשרות פעמים, ושכיחותן הרבה מתאימה לשימוש היומיומי הרב שנועשה בעבר בכלי חרס. בעולם העתיק היו רוב כלי תשמישו של האדם - ביסול, אגירה ופולחן, עשויים חרס. אלה ליוו אותו כל ימיו וגם במותו נטמנו איתו.²⁰¹

המרכז האזורי חֶסֶפִּין שוכן לצדה של חורבה קטנה הקרויה בערבית ח'רבת א-צפירה (מן אצפר - 'צהוב', 'חיוור'), על שם צבע החרסיות המצויות בקרבתה,

198. תודתי ל' מייטליס שהעמידני לראשונה על האפשרות כי זיקתו של שם היישוב חספין היא למרבצי החרסית המצויים בסמוך (ע"כ).

199. ראה: י' דן, 'קרקעות הגולן', טבע וארץ טו/1 (תשל"ב), עמ' 12-18; י' דן וג' יערי-כהן, בתוך: ע' פייגין ו' כנולסון (עורכים), 'תאור קרקעות הגולן', קרקעות רמת הגולן - אופיין, תפוצתן, פוריותן ואפשרות פיתוחן החקלאי, פרסום זמני מס' 12, מכון וולקני לחקלאות 1972, עמ' 37-25; מ' נצר, בזלת וקרקע במרכז הגולן ובדרומו, עבודת גמר, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ב, עמ' 15-16.

200. על הקדרות בכפרי דרום הגולן הסוריים באמצע המאה העשרים, ראה: י' רות, סקר הגולן הדרומי, תל אביב תשמ"ד, עמ' 43, 75-79.

201. הביטוי הידוע "חספא בעלמא הוא" (כגון בבלי בבא בתרא לב ע"ב) - עניינו 'סתם שבר חרס', לציון דבר משולל כל ערך, ראה: נ' רקובר, ניבי תלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 153. אכזבתם של מחפשי המטמונים, שחפרו לריק (לרוב בקברים) מבוטאת בניב 'העלו חרס בידם'. ביטויים נוספים מציינים את אפסותו של האדם, ההופך בסוף ימיו ל'שבר כלי' והוא 'כחרס הנשבר'.

המנוגד לצבע הבזלת הכהה האופייני לאזור. עקב שפע החרסיות בקרקעות דרום הגולן שניקוזן גרוע, נוצרים בהן עם רדת הגשמים שלוליות ואזורים ביצתיים רבים. בתי גידול אלו מקיימים עולם צומח וחי מיוחד במינו ובו גם מיני צמחים נדירים **כאירוס הביצות**, שתחום גידולו כאן, ליד נחל נוב, הוכרז שמורת טבע.²⁰² לאחר הקמת היישוב הנוכחי **חספין**, נוקז האזור ונבנה בו סכר ענק, המנצל את מרבצי החרסית המצויים בתשתיתו כחומר אוטם לחלחול מים. גוף הסכר עצמו נבנה גם הוא מחרסית שנכרתה באזור הסמוך. הסכר מונע ממי השיטפונות הזורמים בנחל אל על להמשיך בדרכם אל הכינרת ואוגם בגבו גוף מים מלאכותי גדול הקרוי 'מאגר בני ישראל'.²⁰³ שם המאגר ניתן בעקבות שם מקומי - 'קבור בני-אסראיל', כי המאגר מצוי בסמוך לשדה דולמנים גדול שהיה קרוי כך. הבדואים ששכנו בעבר על גדתו הצפונית של נחל אל על ולא מצאו הסבר לגלי האבן הענקיים והמדהימים הפזורים במרחב, זיהו אותם כמפעלי קבורה של 'בני אסראיל' הקדומים, הכול יכולים.

שמות מקומות הגזורים מחרסית או מחרסים

חומר החרסית מכונה: חמר, טיט (עברית); עפר, עפרא (עברית, ארמית); טין,²⁰⁴ טינא (עברית, ארמית וערבית). החרס המעובד עצמו קרוי: חרש,²⁰⁵ חרס (עברית);²⁰⁶ חסף,

202. ראה: ע' כהן, 'אחו נוב בדרום הגולן', **רתם**, כתב עת לנושאי שדה בוטאניים בארץ ישראל 24-23 (1987), עמ' 139-149.

203. ברור שאין לקשור בין האגם המוזכר בספר מקבים ב למאגר המלאכותי המתואר, שנבנה רק בשנים האחרונות. למרות תנאי הניקוז הגרועים והשטחים הבוציים המצויים כאן בחורף, לא ידוע על מאגר מים גדול שנקווה בעבר סמוך לחספין או בתחום הקרוב.

204. שם הצמח **טיין דביק** (*Inula viscosa*) לקוח מערבית, אך גם בערבית נגזר השם מן טין. בית גידולו הראשוני הוא קרקעות טיניות-בוציות באפיקי נחלים, וכיום הוא גדל גם בצדי דרכים, בשל משק מים משופר ואי-תחרות על מים עם צמחים אחרים.

205. במקרא משמש תמיד **חרש** לציון החומר והכלי: "הלך וקנית בקבק יוצר חרש" (ירמיהו י"ט, א), ואילו הוראתה של **חרס** היא **שמש**: "האמר לחרס ולא יזרח" (איוב ט', ז). גזרוננו של "שער החרסות" [קרי: חרסית] הנזכר בירמיהו (י"ט, ב) מסופק, ולמרות שלרוב מבארים אותו כ'שער הקדרים', בהקשר לכלי החרש שקנה ירמיהו ב'גיא בן הנם' שבנחל קדרון, נראה יותר לגזור אותו משמש, בהוראת 'שער המזרח'. לעומת זאת, אחד ההסברים לביאור שמו של נחל קדרון עצמו קושר אותו עם קדרה, על שם מקום בתי המלאכה של הקדרים, וראה בעניין זה: י' שביב, 'קדרון', **על אתר** א (תשנ"ו), עמ' 81. עוד כמה שמות מקומות במקרא הגזורים מן חר'ס, הוראתם כנראה שמש: **תמנת חרס** (שופטים ב', ט, אך ביהושע כ"ד, ל: תמנת סרח), **הר חרס** (שופטים א', לה), **מעלה החרס** (שופטים ח', יג).

206. שמות מקומות בני ימינו הגזורים בערבית מן חר'ס - גזרונם מוטל בספק, למשל: הכפר הערבי **ח'רסה** ליד אדוריים, המזוהה עם חרשה הקדומה (שמואל א כ"ג, טו); הכפר **חרס** מצפון לחלחול, המזוהה עם חרת הקדומה (שם כ"ב, ה); **כפר ח'ארס** בשומרון (דרום-מערב

חספא (ארמית); פָֿחַר, פח'אר (ארמית וערבית). בפסוק אחד בספר דניאל (ב', מא) נזדמנו בכפיפה אחת שלוש מילים המציינות את חומר הגלם, החרס והקדר: "...מנהן חספ די פחר ומנהן פרזל... פרזל מערב בחספ טינא"; דהיינו: 'מהם חרס של הקדר ומהם ברזל... ברזל מעורב בחרס [העשוי] טין'.

בנוסף לחספין שבגולן, גם באתרים נוספים ברחבי הארץ ניתן למצוא קשר בין החרסיות הבולטות לעין בנוף הטבעי ובין שם מקום. כך יתבאר שם הכפר הדרוזי עוספיה, אם הוא חוזר אל חוסיפה הנזכרת בפיט מהגניזה הקהירית²⁰⁷. כך כנראה גם יאה להסביר את מקור השם חַצְבִּיָה, העיירה הדרוזית המצויה בלבנון למרגלות המערביים של החרמון ובה שכנה קהילה יהודית.²⁰⁸ העיירה חַצְבִּיָה שוכנת על אופק חרסיות נרחב, שממנו נובעים מעיינותיה הגדולים, המפרנסים את מי נהר החַצְבִּיָה.

מן פח'ר נגזרים 'חרס' ו'קדר' בארמית ובערבית. בתלמוד הירושלמי מוזכר אלעזר בן פחורה - אולי בנו של קדר (מעשר שני פ"ה, נו ע"ד; סוטה פ"ט, כד ע"א; אך בנוסחות אחרות 'פתורה').²⁰⁹ מקום יצירת כלי החרס קרוי 'בית היוצר' (ירמיהו י"ח, ב, ג), ובתרגום הארמי: 'בית פחרא'. במדרש הגדול לבראשית (חיי שרה כ"ה, ח; מהדורת מרגליות עמ' תכ) מובא פתגם מאלף הקשור לחרס: "מן דכסף - אכיל בכסף, ומן דפחר - אכיל בפחר", ותרגומו: העוסק בכסף (עשיר) אוכל 'בכלי כסף' (מאכלי יוקרה), והעוסק בקדרות (עני) אוכל 'בכלי חרס' (מאכלי עוני).

כמו השורש חס"ף משמש גם פח'ר לציון שמות מקומות בארץ ישראל. בתלמוד הירושלמי (עירובין פ"ד, כא ע"ד) מציין השם פחורתא את שמה של שכונה בטבריה שבה התגוררו ה'פחרים' (קדרים). שמות ערביים למקומות אחדים הגזורים מפח'ר משמרים, לפחות בחלקם, את הוראת החרס.²¹⁰ בגולן ידועים פח'ר'ה (מצפון לקצרין), אל פח'ורי (במורדות נחל סמך) ותל פח'ר (ליד הבניאס). מתחומים אחרים בארץ מוכרים ח'רבת פוח'ח'רה (עמק יזרעאל), תל אל-פח'אר (שעליו יושבה עכו עד התקופה הפרסית. נקרא כך על שם החרסים הרבים הפזורים על מורדות התל; קרוי גם גבעת נפולאון), ח'אן אל פח'אר (מזרחית לשכם), ח'רבת פח'ארניה (צפונית לחברון), ואדי פח'ארי (יובל נחל גרר בנגב).

לשכם), הקרוי כנראה על פי המובן הערבי של ח'ארס: 'שומר', למרות שהמסורות היהודית והערבית מזהות בקרבת הכפר את קברו של יהושע בן נון שנקבר בתמנת חרס.
207. לעיל, הערות 48, 49.

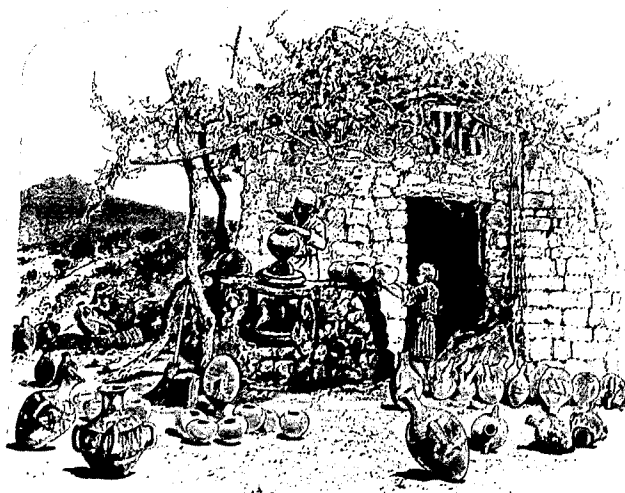
208. ראה לעיל בפרק: הזיהוי של חספין. כזכור חַצְבִּיָה הוא 'חרס' בארמית המזרחית.

209. ראה: ש' קליין, 'לחקר השמות והכינויים', לשוננו ב (תר"ץ), עמ' 267-268.

210. אמנם כל שמות המקומות המנויים כאן הגויים בח'י"ת חִפִּית (ח), אך יש לציין שהוראת פח'ר בערבית מלבד 'חרס' היא גם 'תהילה', וייתכן שחלק מן המקומות הנזכרים נקשרים למשמעות השנייה, כגון תל פח'ר.

דוגמה יפה לקשר שבין אזור המשופע בחרסיות לשם מקום היא שם הכפר הידוע כמרכז הגדול והמפורסם בתעשיית הקדרות - **רְשִׁיָּה אֶל-פַּח'אָר** (רשיה [של] כלי החרס). הכפר מצוי על אותו אופק חרסיות שעליו שוכנת העיירה חַצְבִּיָּה, כחמישה ק"מ דרומית לה. אופק חרסיות משובח זה משמש כחומר גלם לבתי היוצר ברְשִׁיָּה, העוסקים זה מאות שנים בייצור כלי חרס מעוטרים ומזוגגים בשיטה מיוחדת וסודית (ראה איור מס 11). הכלים, המכונים 'כלי רשיה', נמכרו בעבר ברחבי סוריה, לבנון וארץ ישראל והובלו על גבי חמורים לשוקי דמשק, חומס, חמה ומערבה לערי החוף.²¹¹

המרכזיות של כלי החרס בחייו של האדם, עקב השימוש היומיומי הרב שנעשה בהם, וכן קיומן הבולט של חרסיות, חומר הגלם לכלים, בנוף הטבעי הטביעו את חותמם גם בשמות מקומות, ובהם **חספיה-חספין** שבדרום הגולן.

איור מספר 11: קדר ובית מלאכתו ברשיה אל-פח'אר במאה התשע עשרה (מתוך ספרו של C. Wilson לקמן הערה 211).

211. ראה: ע' זבולון, 'כלי החרס של ראשיה אל פוחאר', **החרמון ומרגלותיו**, ירושלים תשל"ח, עמ' 197-190; י' אולניק, 'רשיה של הקדרים', **קטלוג תערוכת כלי חרס מרשיה אל פוחר**, תל אביב 1983; ש' דר, 'בתי היוצר של רשיה אל פח'ר - רשמי ביקור', **נופים** 14-13 (תש"ס), עמ' 103-99; C. Wilson, *Picturesque Palestine Sinai and Egypt*, vol. 2, London 1880, pp. 125-126.